

Πλάτωνα Πρωταγόρας

Νέες Ερωτήσεις Υπουργείου

Ενότητα 1

1. Πώς κρίνετε τη στάση του αθηναϊκού δήμου, όπως την περιγράφει ο Σωκράτης, απέναντι στους ειδικούς πάνω σε κάποια συγκεκριμένα ζητήματα και απέναντι στους πολίτες που, σε γενικά θέματα, θέλουν να δώσουν τη γνώμη τους στην πολιτική συνέλευση; Ποια θεωρείτε ότι είναι η στάση των σημερινών πολιτικών κοινωτών απέναντι στο θέμα

Απάντηση

Στην Εκκλησία του Δήμου, όταν οι Αθηναίοι συζητούσαν για θέματα που απαιτούσαν ιδιαίτερη τεχνογνωσία, θεωρούσαν σωστό να δέχονται τη γνώμη μόνο των ειδικών. Η στάση αυτή των Αθηναίων κρίνεται σωστή, γιατί μόνο οι ειδικοί είναι αρμόδιοι να δώσουν σωστές συμβουλές για θέματα της ειδικότητάς τους. Μόνο αυτοί μπορούν να ενημερώσουν σωστά τους πολίτες και να φωτίσουν πολύπλευρα ένα τέτοιο ζήτημα, ώστε η πολιτεία να φτάσει στη λήψη των ορθότερων δυνατών αποφάσεων.

Από την άλλη, το δικαίωμα και το χρέος όλων των πολιτών να εκφράζουν ελεύθερα τις απόψεις τους (ισηγορία, παρρησία) για θέματα που αφορούσαν την πόλη αποτελούσε απαραίτητη και αναγκαία προϋπόθεση για την ομαλή και σωστή λειτουργία της άμεσης δημοκρατίας που υπήρχε τότε στην Αθήνα. Καθώς οι Αθηναίοι διέθεταν σε μεγάλο βαθμό πολιτική ωριμότητα, φωτίζονταν ολόπλευρα τα θέματα και όλοι μαζί οδηγούνταν στη λήψη μιας ορθής απόφασης.

Στις σημερινές κοινωνίες ζητείται επίσης η γνώμη των ειδικών για θέματα που απαιτούν ειδικές γνώσεις. Οι ειδικοί, όμως, δεν αγορεύουν στη Βουλή, αλλά κατέχουν υπεύθυνες θέσεις σε υπουργεία και δημόσιες υπηρεσίες δίπλα σε πρόσωπα με πολιτικές ευθύνες. Έτσι, οι αποφάσεις λαμβάνονται έπειτα από εμπειριστατωμένες μελέτες εξειδικευμένων προσώπων.

Όμως, στα πολιτικά ζητήματα δεν μπορεί να ισχύσει ό,τι ίσχυε στην αρχαία Αθήνα. Η τεράστια αύξηση του πληθυσμού εμποδίζει την έκφραση πολιτικού λόγου στη Βουλή από το σύνολο των πολιτών. Σήμερα, η δημοκρατία είναι έμμεση και αντιπροσωπευτική, καθώς οι πολίτες αντιπροσωπεύονται από τους βουλευτές. Μπορούν, ωστόσο, να εκφράσουν τη γνώμη τους ως άτομα σε πολιτικά θέματα μέσω διάφορων συλλογικών οργάνων της τοπικής αυτοδιοίκησης ή συνδικαλιστικών κινημάτων ή μέσω του τύπου και γενικά των μέσων μαζικής ενημέρωσης.

2. Συνοψίστε και συζητήστε τους λόγους για τους οποίους ο Σωκράτης ισχυρίζεται πως η αρετή δεν μπορεί να μεταδοθεί.

Απάντηση

Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι η πολιτική αρετή δεν μπορεί να διδαχθεί. Για να στηρίξει αυτή τη θέση παρουσιάζει τα παρακάτω επιχειρήματα:

α. Στην Εκκλησία του Δήμου, όταν οι Αθηναίοι, οι οποίοι είναι σοφοί, συζητούν για θέματα που απαιτούν ιδιαίτερη τεχνογνωσία, θεωρούν σωστό να δέχονται τη γνώμη μόνο των ειδικών. Αντίθετα, όταν γίνεται λόγος για θέματα που αφορούν τη διοίκηση της πόλης, δέχονται τη συμβουλή οποιουδήποτε πολίτη ανεξαρτήτως επαγγέλματος, οικονομικής κατάστασης ή καταγωγής, γιατί πιστεύουν πως όλοι έχουν πολιτική αρετή χωρίς να την έχουν διδαχτεί από πουθενά.

β. Οι πιο σοφοί και άριστοι των πολιτών μας δεν μπορούν να μεταβιβάσουν αυτή την αρετή (την πολιτική αρετή) που έχουν οι ίδιοι σε άλλους (χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του Περικλή και του Αρίφρονα).

Τα επιχειρήματα του Σωκράτη έχουν λογική βάση και κρίνονται αρκετά ικανοποιητικά. Ωστόσο, μπορούμε να εντοπίσουμε και αδύνατα σημεία. Συγκεκριμένα, όσον αφορά το **πρώτο επιχείρημα** παρατηρούμε τα εξής:

α. Χαρακτηρίζει όλους τους Αθηναίους σοφούς («Εγώ λοιπόν θεωρώ ... οι Αθηναίοι είναι σοφοί»), παρόλο που γνωρίζουμε και από την *Άπολογία Σωκράτους* και από άλλα πλατωνικά έργα την **υποτιμητική γνώμη** που έτρεφε για αυτούς. Εξάλλου, η άποψη αυτή αποτελεί μάλλον μια **υπερβολική και υπεραπλουστευτική γενίκευση** που δεν μπορεί να ευσταθεί, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας ιστορικά παραδείγματα επιφανών πολιτικών της εποχής, όπως ο Κλέων και ο Αλκιβιάδης, οι οποίοι αποδείχτηκαν διεφθαρμένοι.

β. Ο Σωκράτης θεωρεί ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται, επειδή όλοι οι Αθηναίοι ανεξαρτήτως επαγγέλματος, οικονομικής κατάστασης ή καταγωγής συμμετέχουν ενεργά στα κοινά και εκφράζουν τη γνώμη τους στην Εκκλησία του Δήμου για θέματα που αφορούν την πόλη. Στην πραγματικότητα, αναφέρεται στα δικαιώματα της **ισηγορίας και της παρρησίας**, που αποτελούσαν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την ομαλή και σωστή λειτουργία της άμεσης δημοκρατίας που ίσχυε τότε στην Αθήνα. Το ότι όμως όλοι οι Αθηναίοι πολίτες εξέφραζαν ελεύθερα τη γνώμη τους δεν αποδεικνύει ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται ούτε ότι όλοι τη διέθεταν, καθώς στην Εκκλησία του Δήμου εκφράζονταν και απόψεις που δεν διέπονταν από πολιτική αρετή.

γ. Ο Σωκράτης ισχυρίζεται ότι οι Αθηναίοι δεν έχουν διδαχτεί από πουθενά την πολιτική αρετή. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει, γιατί οι Αθηναίοι από τη νεαρή τους κιόλας ηλικία ζούσαν και συμμετείχαν καθημερινά στα πολιτικά δρώμενα της άμεσης δημοκρατίας: συμμετείχαν ενεργά στα κοινά, διατύπωναν πολιτικό λόγο στην Εκκλησία του Δήμου και στην Αγορά, παρακολουθούσαν λόγους επιφανών ρητόρων, γνώριζαν και τηρούσαν τους νόμους, είχαν το δικαίωμα του «έκλέγειν» και «έκλέγεσθαι». Όλα αυτά αποτελούσαν **έμμεση και άτυπη δια βίου διδασκαλία της πολιτικής αρετής**.

Όσον αφορά το **δεύτερο επιχείρημα** μπορούμε να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα:

α. Ο Σωκράτης ισχυρίζεται ότι ο Περικλής δεν μπόρεσε να μεταδώσει την πολιτική αρετή που ο ίδιος διέθετε στους γιους του. Από αυτό το σημείο αντιλαμβανόμαστε ότι διαφορετικό περιεχόμενο προσδίδει ο Σωκράτης στον όρο «πολιτική αρετή» και διαφορετικό ο Πρωταγόρας (αυτό θα γίνει επίσης εμφανές στην 7^η ενότητα, όπου ο Πρωταγόρας προσπαθεί να αντικρούσει αυτό το επιχείρημα του Σωκράτη). Ειδικότερα, με τον όρο «πολιτική αρετή» ο Σωκράτης εννοεί την τέχνη «του λέγειν καί πράττειν τὰ τῆς πόλεως», ενώ ο Πρωταγόρας εννοεί όλες εκείνες τις αρετές που πρέπει να διαθέτει κάποιος για να λειτουργεί σωστά ως πολίτης. Ο Σωκράτης, λοιπόν, εννοεί την αρετή ως ενιαία ολότητα που είναι σύμφυτη με τη γνώση και όχι άθροισμα επιμέρους αρετών στο οποίο ο καθένας μπορεί να συμμετάσχει όπως νομίζει, και δεν διαχωρίζει την ικανότητα των μεγάλων πολιτικών ηγετών από την πολιτική αρετή των απλών πολιτών. Το γεγονός, όμως, **ότι οι γιοι του Περικλή δεν έφτασαν τις ικανότητες του πατέρα τους και δεν έγιναν μεγάλοι πολιτικοί δεν σημαίνει ότι ήταν διεφθαρμένοι και δεν διέθεταν την πολιτική αρετή ως πολίτες**.

β. Η αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας εξαρτάται τόσο από τη **μεταδοτικότητα του δασκάλου** όσο και από τη **δεκτικότητα των μαθητών**. Το ότι οι γιοι του Περικλή δεν μπόρεσαν να διδαχθούν την πολιτική αρετή, μπορεί να σημαίνει είτε ότι ο Περικλής δεν είχε την ικανότητα να τους μεταδώσει τις αρετές του είτε ότι οι γιοι του ήταν ανεπίδεκτοι μαθήσεως. Σε κάθε περίπτωση, όμως, δεν αποδεικνύεται ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται. **Βέβαια, μια προσεκτικότερη εξέταση του σωκρατικού επιχειρήματος αναδεικνύει τον παιδαγωγικό προβληματισμό του φιλοσόφου σχετικά με τη σημασία του μαθητή ως ιδιαίτερης και μοναδικής ατομικότητας στη διαδικασία μάθησης και διαμόρφωσής του. Η διδασκαλία δεν μπορεί να αγνοεί την «ιδίαν φύσιν» του μαθητή, αλλά να την προϋποθέτει λογικά και να την οδηγεί σε μια πορεία γνώσης που γίνεται συγχρόνως πορεία αυτογνωσίας και αυτουπέμβασης με σκοπό την κατάκτηση της αρετής και της ευδαιμονίας.**

γ. Όλοι γνώριζαν τη **διανοητική κατάσταση** των γιων του Περικλή. Επομένως, δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται.

δ. Τέλος, ούτε η περίπτωση του Κλεινία μπορεί να θεωρηθεί παράδειγμα ικανό να αποδείξει ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται. Ο Κλεινίας αποτελούσε μια ειδική περίπτωση μαθητή, ανεπίδεκτου μαθήσεως. Συνιστά δηλαδή μια **μεμονωμένη περίπτωση, μια εξαίρεση στον κανόνα**, στην οποία δεν μπορούμε να βασιστούμε για να συνάγουμε γενικά και ασφαλή συμπεράσματα.

Εξετάζοντας συνολικά την επιχειρηματολογία του Σωκράτη οδηγούμαστε στις εξής διαπιστώσεις και συμπεράσματα:

α. Τα επιχειρήματά του είναι **εμπειρικά** και **περιγραφικά**. Δίνονται με παραδείγματα και όχι με την αλληλουχία διεισδυτικών σκέψεων, όπως θα ήταν αναμενόμενο από τον Σωκράτη. Επομένως, φαίνεται να ανήκουν στην κατηγορία των επιχειρημάτων που ο Αριστοτέλης ονομάζει «έξ εικότων», δηλαδή πιθανολογικά.

β. Τα επιχειρήματά του εμπεριέχουν **αντιφάσεις**: από τη μία ο φιλόσοφος ισχυρίζεται ότι όλοι κατέχουν την πολιτική αρετή, ενώ από την άλλη διαπιστώνεται ότι υπάρχουν και κάποιοι που δεν την έχουν, όπως οι γιοι του Περικλή ή ο Κλεινίας.

Όλες αυτές οι αδυναμίες της επιχειρηματολογίας του Σωκράτη προκαλούν εντύπωση. **Όπως, όμως, θα διαπιστώσουμε και στην πορεία του διαλόγου, στην πραγματικότητα εδώ ο φιλόσοφος προσαρμόζει την επιχειρηματολογία του στις απαιτήσεις της περίπτωσης και προσποιείται ότι υποστηρίζει το μη «διδασκόν» της αρετής, για να προκαλέσει φιλοσοφική αντιπαράθεση με τον Πρωταγόρα, ώστε να εμβαθύνει στην άποψη του συνομιλητή του, να την εξετάσει πολύπλευρα και να ελέγξει τις λογικές αντοχές της επιχειρηματολογίας του.** Βέβαιος ότι ο σοφιστής θα αποτύχει στην προσπάθειά του, σκοπεύει να αναπτύξει την πειστική του επιχειρηματολογία στη συνέχεια.

3. Να παρουσιάσετε επιγραμματικά την άποψη του Πρωταγόρα και του Σωκράτη σχετικά με τη διδασκαλία της πολιτικής αρετής.

Απάντηση

Το αντικείμενο της διδασκαλίας του Πρωταγόρα και η βασική του θέση είναι ότι η πολιτική αρετή μπορεί να διδαχθεί. Ο Σωκράτης από την άλλη εκφράζει μια εντελώς αντίθετη άποψη, ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται και ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να τη μεταδώσουν σε άλλους.

4. Ποιο το περιεχόμενο της «εύβουλίας» σύμφωνα με τον Πρωταγόρα; Ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του τρόπου ζωής των Αθηναίων πολιτών;

Απάντηση

Ο Πρωταγόρας ισχυρίζεται ότι το αντικείμενο της διδασκαλίας του είναι η «εύβουλία», δηλαδή η σωστή σκέψη και λήψη αποφάσεων για θέματα που αφορούν την **ιδιωτική ζωή** («τὰ οἰκεῖα») και για θέματα που αφορούν τη **δημόσια ζωή**.

Με τα πρώτα ο μαθητής θα γίνει ικανότερος στη διευθέτηση και οργάνωση των υποθέσεων του οίκου του. Συγκεκριμένα, **«οἶκος»** στην αρχαία Ελλάδα δεν σήμαινε μόνο «σπίτι», όπως σήμερα, ούτε δήλωνε μόνο την «οικογένεια» (δηλαδή το σύνολο των μελών μιας ομάδας ανθρώπων που συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς). Ο «οἶκος», όπως λέει χαρακτηριστικά ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του, ήταν η μικρότερη μονάδα, το μικρότερο συστατικό στοιχείο της κοινωνίας: φυσικά, ειδικά στις αρχαϊκές κοινωνίες, ο οίκος ήταν συνδεδεμένος και με την κατοχή γης (αυτό δεν ίσχυε πια αναγκαστικά σε κοινωνίες όπως η Αθήνα του 5^{ου} αιώνα, με ανεπτυγμένη εμπορική και βιοτεχνική οικονομία). Το χαρακτηριστικό του οίκου πάντως, στο ιδεολογικό επίπεδο, ήταν ότι είχε μια συνέχεια μέσα στον χρόνο, είχε παρελθόν (τους προγόνους) και μέλλον (τους απογόνους). Γι' αυτό και ήταν υποχρέωση κάθε ενήλικου άνδρα να σεβαστεί το παρελθόν του οίκου του και να εξασφαλίσει τη συνέχειά του στο μέλλον. Άρα, η κοινωνική στάση και το ήθος κάθε άνδρα είχε συνέπειες όχι μόνο ατομικές, αλλά και ως προς τη συντήρηση και διατήρηση του κύρους του οίκου του. Τα **«οἰκεῖα»** είναι, επομένως, όλες οι υποθέσεις που σχετίζονται με την οικονομική και κοινωνική ευμάρεια ενός οίκου και αποτελούσαν ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα του ενήλικου άνδρα. Άλλωστε, μόνο αν κάποιος μάθει να διευθετεί σωστά τις υποθέσεις του οίκου του, θα μπορέσει να διευθετήσει σωστά και τις πολιτικές υποθέσεις, πράγμα που προδίδει τη νοοτροπία των αρχαίων Ελλήνων να λειτουργούν περισσότερο ως μέλη ενός συνόλου παρά ως άτομα.

Γενικά οι δύο συνομιλητές φαίνεται ότι δέχονται σιωπηλά ως κοινή βάση της εξέτασης που επιχειρούν ότι η *πόλις* δεν ακυρώνει τον *οίκο*, αλλά τον προϋποθέτει και συγχρόνως τον υπερβαίνει με σχέση εσωτερικής αμοιβαιότητας, όπως ακριβώς το δημόσιο συμφέρον δεν καταργεί το ατομικό, αλλά βρίσκονται σε μια σχέση αλληλοτροφοδότησης.

Με τα θέματα που αφορούν τη δημόσια ζωή ο μαθητής θα γίνει ικανός στο να πράττει και να μιλά για πολιτικά θέματα.

Παρατηρούμε ότι ο Πρωταγόρας σε αυτό το σημείο προτάσσει το ρήμα «**πράξει**», που αφορά τις πολιτικές αποφάσεις και ενέργειες, ενώ τοποθετεί δεύτερο στη σειρά το ρήμα «**μιλήσει**», που αφορά τον πολιτικό λόγο που εκφράζεται στην Εκκλησία του Δήμου (**πρωθύστερο σχήμα**). Η πρόταξη αυτή σκόπιμα επιλέγεται από τον Πρωταγόρα, για να τονιστεί ότι η πολιτική δράση έχει μεγαλύτερη σημασία από τη θεωρία. Μια δεύτερη ερμηνεία της σειράς των ρημάτων «πράξει και μιλήσει» συνδέεται με τον εμπειρισμό του Πρωταγόρα, καθώς υποστηρίζει ότι η εμπειρία/το εμπειρικό δεδομένο κινεί τη νόηση. Με αυτή την οπτική η πράξη (=εμπειρικό δεδομένο) τροφοδοτεί αναγκαία το νοεόν και τον λόγο του ανθρώπου. Άρα, ο λόγος παράγεται με βάση τα δεδομένα της εμπειρίας και αποτελεί προϊόν της νοητικής επεξεργασίας της.

Από τα παραπάνω προκύπτει και η τεράστια σημασία που είχε για τον αρχαίο Έλληνα η **σύζευξη λόγων και έργων**. Η στάση αυτή εκδηλώνεται ήδη στα ομηρικά έπη. Συγκεκριμένα, στη ραψωδία Ι της Ιλιάδας, ο γέροντας Φοίνικας καλεί τον Αχιλλέα να γίνει «μύθων ῥήτηρ πρηκτῆρ τε ἔργων», να είναι δηλαδή ικανός στα λόγια και στα έργα, καλός ομιλητής και γενναίος πολεμιστής. Έκτοτε, διαμορφώθηκε σταδιακά η άποψη ότι τα μεγάλα λόγια πρέπει να συνοδεύονται από ανάλογες πράξεις, για να έχουν αξία. Ο Θουκυδίδης μάλιστα στον *Ἐπιτάφιο* θα μιλήσει με έμφαση για την ανάγκη λόγων και έργων ως στοιχείων αποδεικτικών της ανδρείας των ανθρώπων. Άρα, αντιλαμβανόμαστε ότι το αντικείμενο διδασκαλίας του Πρωταγόρα ανταποκρίνεται στην απαίτηση των Αθηναίων για σύζευξη λόγων και έργων.

Εν κατακλείδι ο ολοκληρωμένος πολίτης οφείλει με την πράξη και τον λόγο του να δραστηριοποιείται και στην ιδιωτική και στη δημόσια ζωή.

5. Ποια η σημασία της λέξης «πολιτική αρετή» στο κείμενο;

Απάντηση

Η έννοια της αρετής είχε στην αρχαιότητα ευρύτερη χρήση από τη σημερινή. Σήμαινε την καλύτερη δυνατή κατάσταση στην οποία θα μπορούσε να βρεθεί ένα πράγμα. Εκφράσεις όπως «αρετή οφθαλμού ή ωτός» απέδιδαν την άριστη λειτουργία του σωματικού οργάνου, δηλαδή την άριστη λειτουργία του ματιού ή του αυτιού αντίστοιχα. Επίσης με την έννοια της αρετής αποδιδόταν μια κατάσταση αριότητας και ολοκληρωμένης διαμόρφωσης ενός όντος. Για παράδειγμα οι εκφράσεις «αρετή ανθρώπου» και «αρετή ίππου» φανερώνουν ότι τα αναφερόμενα όντα βρίσκονται σε κατάσταση πλήρους ανάπτυξης των γνωρισμάτων τους, που συνιστούν την ουσία τους, και έχει ολοκληρωθεί η διαμόρφωσή τους σε τέλειες υπάρξεις σύμφωνα με το είδος τους. Δεν μπορεί να αποδοθεί σε κάτι η έννοια της αρετής, όταν υπάρχει έλλειψη ή ατέλεια στην πλήρη ανάπτυξη των γνωρισμάτων που το καθιστούν τέλεια ύπαρξη κατά το είδος. Τότε αυτό υποπίπτει στην κατάσταση του «αισχρού», του άσχημου, και του «αχρείου», του άχρηστου.

Η «πολιτική αρετή» είναι η άρτια και πλήρης διαμόρφωση του πολίτη, που μπορεί να ορισθεί ως ο ανθρώπινος τύπος ο οποίος έχει αναπτύξει σύμμετρα και σωστά τις ικανότητες και ιδιότητες που ταιριάζουν στο ελεύθερο και υπεύθυνο πρόσωπο. Η ολιστική σύλληψη του πολιτικού φαινομένου από τους αρχαίους Έλληνες σήμαινε ότι ο σωστός άνθρωπος δεν μπορεί παρά να είναι και ο ολοκληρωμένος πολίτης, αφού ο άνθρωπος ζει πολιτικά, δηλαδή ζει σε οργανωμένη συμβιωτική κοινότητα, της οποίας είναι αναπόσπαστο μέλος και μοιράζεται τη συνυπευθυνότητα για την ύπαρξή της με τους ομοίους του. Η πολιτική αρετή ως ολοκλήρωση των επιμέρους αρετών ήταν προϋπόθεση της πολιτικής πράξης και απαιτούσε καθολική κατάρτιση (στο καθεστώς της άμεσης δημοκρατίας ο πολίτης όφειλε να διατυπώνει προτάσεις στο βουλευτικό σώμα για όλα τα θέματα δημόσιου ενδιαφέροντος), ηθικές ιδιότητες όπως δικαιοσύνη, παρρησία κ.τ.λ. και υπέρβαση του εγώ μέσω του

εγώ με την ικανότητα να εξουσιάζει δίκαια και χρηστά τους άλλους. Συγγενής έννοια είναι η «ανδρός αρετή», δηλαδή η άρτια διαμόρφωση του σωστού ανθρώπου.

Στο κείμενο, που εξετάζουμε, με τον όρο «πολιτική τέχνη» γίνεται η πρώτη πρόσβαση στο θέμα του διαλόγου που είναι το διδακτό της πολιτικής αρετής. Παραλλαγές αυτού του όρου στο κείμενο είναι η πολιτική αρετή, η ανδρός αρετή ή απλώς αρετή. Αφορά την επιτυχή δράση του ατόμου στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα η οποία χρειάζεται την κατάλληλη αγωγή που αποβλέπει στη βελτίωση της ανθρωπίνης φύσης. Θα μπορούσαμε μόνο να παρατηρήσουμε ότι με τον όρο τέχνη τονίζεται περισσότερο η σημασία της μαθητείας, της αποκτημένης ικανότητας (τέχνη < τίκτω), ενώ με τον όρο αρετή υποβάλλεται περισσότερο η αυθυπαρξία των ικανοτήτων στον άνθρωπο.

6. Παρουσιάστε το πρώτο επιχείρημα του Σωκράτη και αξιολογήστε το.

Απάντηση

Το 1^ο επιχείρημα του Σωκράτη εντοπίζεται στο απόσπασμα : «Μάλιστα, ωραία τέχνη ... κάτι που διδάσκεται». Έτσι, η **αποδεικτέα θέση** είναι ότι η πολιτική αρετή δεν είναι κάτι που διδάσκεται.

Το **επιχείρημα** που τη στηρίζει έχει ως εξής: στην Εκκλησία του Δήμου, όταν οι Αθηναίοι, οι οποίοι είναι σοφοί, συζητούν για θέματα που απαιτούν ιδιαίτερη τεχνογνωσία, θεωρούν σωστό να δέχονται τη γνώμη μόνο των ειδικών. Μάλιστα, αν κάποιος μη ειδικός επιχειρήσει να εκφράσει τη γνώμη του για τα θέματα αυτά, τον αποδοκιμάζουν και τον διώχνουν. Αντίθετα, όταν γίνεται λόγος για θέματα που αφορούν τη διοίκηση της πόλης, δέχονται τη συμβουλή οποιουδήποτε πολίτη ανεξαρτήτως επαγγέλματος, οικονομικής κατάστασης ή καταγωγής, γιατί πιστεύουν πως όλοι έχουν πολιτική αρετή χωρίς να την έχουν διδαχτεί από πουθενά.

Έτσι, καταλήγει στο **συμπέρασμα** ότι οι Αθηναίοι πιστεύουν ότι η πολιτική αρετή δεν είναι κάτι που διδάσκεται.

Το επιχείρημα του Σωκράτη έχει λογική βάση και κρίνεται αρκετά ικανοποιητικό. Ωστόσο, μπορούμε να εντοπίσουμε και κάποια τρωτά σημεία. Συγκεκριμένα:

- α. Χαρακτηρίζει όλους τους Αθηναίους σοφούς («Εγώ λοιπόν θεωρώ ... οι Αθηναίοι είναι σοφοί»), παρόλο που γνωρίζουμε και από την *Άπολογία Σωκράτους* και από άλλα πλατωνικά έργα την **υποτιμητική γνώμη** που έτρεφε για αυτούς. Εξάλλου, η άποψη αυτή αποτελεί μάλλον μια **υπερβολική και υπεραπλουστευτική γενίκευση** που δεν μπορεί να ευσταθεί, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας ιστορικά παραδείγματα επιφανών πολιτικών της εποχής, όπως ο Κλέων και ο Αλκιβιάδης, οι οποίοι αποδείχτηκαν διεφθαρμένοι.
- β. Ο Σωκράτης θεωρεί ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται, επειδή όλοι οι Αθηναίοι ανεξαρτήτως επαγγέλματος, οικονομικής κατάστασης ή καταγωγής συμμετέχουν ενεργά στα κοινά και εκφράζουν τη γνώμη τους στην Εκκλησία του Δήμου για θέματα που αφορούν την πόλη («Όταν όμως πρέπει ... γενιά σπουδαία»). Στην πραγματικότητα, αναφέρεται στα δικαιώματα της **ισηγορίας και της παρρησίας**, που αποτελούσαν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την ομαλή και σωστή λειτουργία της άμεσης δημοκρατίας που ίσχυε τότε στην Αθήνα. Το ότι όμως όλοι οι Αθηναίοι πολίτες εξέφραζαν ελεύθερα τη γνώμη τους δεν αποδεικνύει ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται ούτε ότι όλοι τη διέθεταν, καθώς στην Εκκλησία του Δήμου εκφράζονταν και απόψεις που δεν διέπονταν από πολιτική αρετή.
- γ. Ο Σωκράτης ισχυρίζεται ότι οι Αθηναίοι δεν έχουν διδαχτεί από πουθενά την πολιτική αρετή («γιατί εσύ ... και συμβουλές»). Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει, γιατί οι Αθηναίοι από τη νεαρή τους κιόλας ηλικία ζούσαν και συμμετείχαν καθημερινά στα πολιτικά δρώμενα της άμεσης δημοκρατίας: συμμετείχαν ενεργά στα κοινά, διατύπωναν πολιτικό λόγο στην Εκκλησία του Δήμου και στην Αγορά, παρακολουθούσαν λόγους επιφανών ρητόρων, γνώριζαν και τηρούσαν τους νόμους, είχαν το δικαίωμα του «έκλέγειν» και «έκλέγεσθαι». Όλα αυτά αποτελούσαν μια **έμμεση και άτυπη δια βίου διδασκαλία της πολιτικής αρετής**.

Όλες αυτές οι αδυναμίες της επιχειρηματολογίας του Σωκράτη προκαλούν εντύπωση. **Όπως, όμως, θα διαπιστώσουμε και στην πορεία του διαλόγου, στην πραγματικότητα εδώ ο φιλόσοφος προσαρμόζει την επιχειρηματολογία του στις απαιτήσεις της περίπτωσης και**

προσποιείται ότι υποστηρίζει το μη «διδακτόν» της αρετής, για να προκαλέσει φιλοσοφική αντιπαράθεση με τον Πρωταγόρα, ώστε να εμβαθύνει στην άποψη του συνομιλητή του, να την εξετάσει πολύπλευρα και να ελέγξει τις λογικές αντοχές της επιχειρηματολογίας του. Βέβαιος ότι ο σοφιστής θα αποτύχει στην προσπάθειά του, σκοπεύει να αναπτύξει την πειστική του επιχειρηματολογία στη συνέχεια.

7. Παρουσιάστε το δεύτερο επιχείρημα του Σωκράτη και αξιολογήστε το.

Απάντηση

Το 2^ο επιχείρημα του Σωκράτη εντοπίζεται στο απόσπασμα: «Αυτή τη στάση φυσικά ... δεν θεωρώ πως η αρετή είναι διδακτή». Η **αποδεικτέα θέση** είναι, λοιπόν, ότι οι πιο σοφοί και άριστοι των πολιτών μας δεν μπορούν να μεταβιβάσουν αυτή την αρετή (την πολιτική αρετή) που έχουν οι ίδιοι σε άλλους.

Για να στηρίξει την παραπάνω θέση, ο Σωκράτης χρησιμοποιεί δύο εμπειρικά παραδείγματα ως επιχειρήματα:

- ο Περικλής δεν μπόρεσε να μεταδώσει την αρετή που ο ίδιος κατείχε στους γιους του,
- ο Αρίφρονας δεν μπόρεσε να μεταδώσει την πολιτική αρετή στον Κλεινία.

Έτσι, καταλήγει στο **συμπέρασμα** ότι η αρετή δεν είναι διδακτή.

Όσον αφορά την κριτική του **δεύτερου επιχειρήματος** μπορούμε να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα:

α. Ο Σωκράτης ισχυρίζεται ότι ο Περικλής δεν μπόρεσε να μεταδώσει την πολιτική αρετή που ο ίδιος διέθετε στους γιους του («Κι αυτοί ... από μόνοι τους την αρετή»). Από αυτό το σημείο αντιλαμβανόμαστε ότι διαφορετικό περιεχόμενο προσδίδει ο Σωκράτης στον όρο «πολιτική αρετή» και διαφορετικό ο Πρωταγόρας (αυτό θα γίνει επίσης εμφανές στην 7^η ενότητα, όπου ο Πρωταγόρας προσπαθεί να αντικρούσει αυτό το επιχείρημα του Σωκράτη). Ειδικότερα, με τον όρο «πολιτική αρετή» ο Σωκράτης εννοεί την τέχνη «τοῦ λέγειν καὶ πράττειν τὰ τῆς πόλεως», ενώ ο Πρωταγόρας εννοεί όλες εκείνες τις αρετές που πρέπει να διαθέτει κάποιος για να λειτουργεί αποτελεσματικά ως πολίτης. Ο Σωκράτης, λοιπόν, εννοεί την αρετή ως ενιαία ολότητα που είναι σύμφυτη με τη γνώση και όχι άθροισμα επιμέρους αρετών, στο οποίο ο καθένας μπορεί να συμμετάσχει όπως νομίζει, και δεν διαχωρίζει την ικανότητα των μεγάλων πολιτικών ηγετών από την πολιτική αρετή των απλών πολιτών. Το γεγονός, όμως, **ότι οι γιοι του Περικλή δεν έφτασαν τις ικανότητες του πατέρα τους και δεν έγιναν μεγάλοι πολιτικοί δεν σημαίνει ότι ήταν διεφθαρμένοι και δεν διέθεταν την πολιτική αρετή ως πολίτες.**

β. («Ο Περικλής ... να τους εκπαιδεύσουν»): Η αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας εξαρτάται τόσο από τη **μεταδοτικότητα του δασκάλου** όσο και από τη **δεκτικότητα των μαθητών**. Το ότι οι γιοι του Περικλή δεν μπόρεσαν να διδαχθούν την πολιτική αρετή, μπορεί να σημαίνει είτε ότι ο Περικλής δεν είχε την ικανότητα να τους μεταδώσει τις αρετές του είτε ότι οι γιοι του ήταν ανεπίδεκτοι μαθήσεως. Σε κάθε περίπτωση, όμως, δεν αποδεικνύεται ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται. Βέβαια, μια προσεκτικότερη εξέταση του σωκρατικού επιχειρήματος αναδεικνύει τον παιδαγωγικό προβληματισμό του φιλοσόφου σχετικά με τη σημασία του μαθητή ως ιδιαίτερης και μοναδικής ατομικότητας στη διαδικασία μάθησης και διαμόρφωσής του. Η διδασκαλία δεν μπορεί να αγνοεί την «ιδίαν φύσιν» του μαθητή, αλλά να την προϋποθέτει λογικά και να την οδηγεί σε μια πορεία γνώσης που γίνεται συγχρόνως πορεία αυτογνωσίας και αυτουπέρβασης με σκοπό την κατάκτηση της αρετής και της ευδαιμονίας.

γ. Όλοι γνώριζαν τη **διανοητική κατάσταση** των γιων του Περικλή. Επομένως, δεν μπορεί να αποδειχθεί το ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται.

δ. Τέλος, ούτε η περίπτωση του Κλεινία («Κι αν θέλεις ... τι να κάνει μαζί του») μπορεί να θεωρηθεί παράδειγμα ικανό να αποδείξει ότι η πολιτική αρετή δεν διδάσκεται. Ο Κλεινίας αποτελούσε μια ειδική περίπτωση μαθητή, ανεπίδεκτου μαθήσεως. Συνιστά δηλαδή μια **μεμονωμένη περίπτωση, μια εξαίρεση στον κανόνα**, στην οποία δεν μπορούμε να βασιστούμε για να εξαγάγουμε γενικά και ασφαλή συμπεράσματα.

Όλες αυτές οι αδυναμίες της επιχειρηματολογίας του Σωκράτη προκαλούν εντύπωση. Όπως, όμως, θα διαπιστώσουμε και στην πορεία του διαλόγου, στην πραγματικότητα εδώ ο φιλόσοφος προσαρμόζει την επιχειρηματολογία του στις απαιτήσεις της περίπτωσης και προσποιείται ότι υποστηρίζει το μη «διδακτόν» της αρετής, για να προκαλέσει φιλοσοφική αντιπαράθεση με τον Πρωταγόρα, ώστε να εμβαθύνει στην άποψη του συνομιλητή του, να την εξετάσει πολύπλευρα και να ελέγξει τις λογικές αντοχές της επιχειρηματολογίας του. Βέβαιος ότι ο σοφιστής θα αποτύχει στην προσπάθειά του, σκοπεύει να αναπτύξει την πειστική του επιχειρηματολογία στη συνέχεια.

8. α) Τι ονομάζουμε «σωκρατική ειρωνεία» και σε ποια σημεία του κειμένου μπορούμε να την εντοπίσουμε;

β) Λαμβάνοντας υπόψη την ειρωνεία που είναι εμφανής στο κείμενο, αλλά και το γενικότερο ύφος του φιλοσόφου, τι συμπεράσματα μπορούμε να συναγάγουμε για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τον Πρωταγόρα;

Απάντηση

«Σωκρατική ειρωνεία» ονομάζεται η προσποιητή άγνοια που επεδείκνυε ο Σωκράτης στις συζητήσεις του. Προσποιούνταν δηλαδή αρχικά ότι δήθεν δεν γνωρίζει τίποτα, αλλά ότι ενδιαφέρεται να τον διδάξουν οι άλλοι το όσιο και το ανόσιο, το καλό και το άσχημο, το θάρρος και τη δειλία κ.τ.λ. Δεν υποσχόταν ότι διδάσκει κάτι συγκεκριμένο, γιατί πίστευε ότι ο καθένας μπορεί μόνος του να βρει την αλήθεια, αν μάθει να χρησιμοποιεί τον νου του. Συνεπώς, δεν προσέφερε έτοιμες γνώσεις, αλλά με ερωτήσεις προσπαθούσε να οδηγήσει τον συνομιλητή του αρχικά στη συνειδητοποίηση της πλάνης και της πνευματικής του κατωτερότητας και στη συνέχεια σε γνώσεις που είχε ήδη μέσα του.

Η μέθοδος αυτή μπορεί να εντοπιστεί στο κείμενό μας στα εξής σημεία:

- **«Μάλιστα, ωραία τέχνη κατέχεις λοιπόν, αν βέβαια την κατέχεις πραγματικά»:** σε αυτό το σημείο χρησιμοποιείται η ειρωνεία ως σχήμα λόγου· είναι η προσποιητή, δηλαδή, χρησιμοποίηση λέξεων ή φράσεων που έχουν νόημα αντίθετο από εκείνο που έχει στον νου του αυτός που μιλάει.

- **«... ωραία τέχνη»:** ο Σωκράτης χρησιμοποιεί σκόπιμα τη λέξη «τέχνη», η οποία είναι αμφίσημη. Μπορεί να σημαίνει επινόηση, τέχνη, αλλά και πανουργία, απάτη. Έτσι, υποδηλώνεται ειρωνική διάθεση και ο ακροατής προβληματίζεται για το ποιο μπορεί να είναι το περιεχόμενό της.

- **«... ωραία τέχνη κατέχεις», «Αφού όμως το λες εσύ ...», «... έχεις μεγάλη πείρα σε πολλά ζητήματα»:** στις φράσεις αυτές η ειρωνεία καλύπτεται πίσω από φαινομενικές φιλοφρονήσεις προς το πρόσωπο του Πρωταγόρα.

- **«... αν βέβαια την κατέχεις πραγματικά»:** η ειρωνεία εκφράζεται εδώ μέσω της αμφισβήτησης για την ειδικότητα που ισχυρίζεται ότι κατέχει ο συνομιλητής του.

Μελετώντας, βέβαια, συνολικά τη στάση του Σωκράτη απέναντι στον σοφιστή Πρωταγόρα παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος δεν διατυπώνει τις θέσεις του δογματικά, αλλά εκφράζεται με ευγένεια και μετριοφροσύνη («δεν θεωρούσα ...», «νομίζω πως ...»). Παράλληλα, δείχνει να σέβεται την άποψη του συνομιλητή του και να αναγνωρίζει το κύρος του («δεν μπορώ να το αμφισβητήσω», «κάμπτομαι και πιστεύω ... μόνος σου»). Συνεπώς, η λεπτή ειρωνεία που επισημάναμε στο ύφος του φιλοσόφου δεν έχει ως στόχο να προσβάλει και να υπονομεύσει το κύρος και την αξία του Πρωταγόρα, αλλά απλώς να τον προκαλέσει και να τον αναγκάσει να αναπτύξει διεξοδικά τις θέσεις του.

9. Τι γνωρίζετε για την επαγωγική μέθοδο και πού εντοπίζεται στην ενότητα αυτή;

Απάντηση

Επαγωγική μέθοδος ή αλλιώς «έπακτικοί λόγοι» είναι η μέθοδος που ακολουθούσε ο Σωκράτης για την αναζήτηση της απόλυτης ουσίας των ηθικών εννοιών, με σκοπό την εξαγωγή καθολικών ορισμών («τὸ ὀρίζεσθαι καθόλου») και συμπερασμάτων, που να ξεπερνούν την εμπειρία και να φτάνουν σε μια απόλυτη γνώση για την αλήθεια του καλού και του κακού, της αδικίας και του δικαίου, της ομορφιάς και της ασχήμιας, της σωφροσύνης και της άνοιας, του θάρρους και της δειλίας, της

ορθής διακυβέρνησης και της δεσποτείας. Για να πετύχει τον στόχο αυτό αντλούσε παραδείγματα από την καθημερινή ζωή και την εμπειρία.

Το ίδιο παρατηρούμε ότι συμβαίνει και στην παρούσα ενότητα: προκειμένου ο Σωκράτης να αποδείξει το μη «διδακτόν» της πολιτικής αρετής, χρησιμοποιεί παραδείγματα από την πολιτική πρακτική και την καθημερινή ζωή, όπως το ποιος παίρνει τον λόγο στην Εκκλησία του Δήμου ανάλογα με το θέμα που συζητείται, το αν ο Περικλής κατάφερε να διδάξει την πολιτική αρετή στους γιους του και ο Αρίφρονας στον Κλεινία.

10. Σχολιάστε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε η δημοκρατία στην αρχαία Αθήνα. Ήταν σε θέση να καλλιεργήσει την κριτική ικανότητα του Αθηναίου πολίτη; Συγκρίνετέ τη με τη δημοκρατία που εφαρμόζεται στις μέρες μας.

Απάντηση

Η δημοκρατία στην αρχαία Αθήνα ήταν άμεση. Αυτό σημαίνει ότι όλοι οι Αθηναίοι πολίτες από τη νεαρή τους κιόλας ηλικία ζούσαν και συμμετείχαν καθημερινά στα πολιτικά δρώμενα της άμεσης δημοκρατίας, συμμετείχαν ενεργά στα κοινά, διατύπωναν πολιτικό λόγο στην Εκκλησία του Δήμου και στην Αγορά (δικαιώματα της **ισηγορίας και της παρρησίας**, που αποτελούσαν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για την ομαλή και σωστή λειτουργία της άμεσης δημοκρατίας), παρακολουθούσαν λόγους επιφανών ρητόρων, γνώριζαν και τηρούσαν τους νόμους, είχαν το δικαίωμα του «έκλέγειν» και «έκλέγεσθαι». Όλα αυτά καλλιεργούσαν την κριτική τους ικανότητα και προωθούσαν την πρόοδο και την ευημερία της κοινωνίας.

Αντιθέτως, στις μέρες μας εφαρμόζεται έμμεση μορφή δημοκρατίας. Λόγω της μεγάλης πληθυσμιακής αύξησης οι πολίτες αντιπροσωπεύονται στο Κοινοβούλιο από τους βουλευτές που οι ίδιοι εκλέγουν. Επομένως, εκ των πραγμάτων, δεν είναι δυνατόν να συμμετέχει κάθε πολίτης ξεχωριστά στα πολιτικά δρώμενα και στη λήψη αποφάσεων. Έχει, ωστόσο, τη δυνατότητα να εκφράζει ελεύθερα τις απόψεις του μέσω των μέσων μαζικής ενημέρωσης, απεργιών, διαδηλώσεων και συνδικαλιστικών οργανώσεων. Βέβαια, σήμερα παρατηρείται έντονα το φαινόμενο της αποχής των πολιτών από την πολιτική ζωή και της παθητικοποίησής τους, κάτι που στην αρχαία Αθήνα ήταν αδιανόητο.

11. Ποιες αρχές της δημοκρατικής λειτουργίας της αθηναϊκής πολιτείας επιβεβαιώνονται από το κείμενο; Να τις εντοπίσετε και να τις εξηγήσετε με συντομία.

Απάντηση:

Οι όροι «εύβουλία», «πολιτική αρετή», «Εκκλησία του Δήμου», «πρυτάνεις», «τοξότες», όπως και οι φράσεις «να πράξει και να μιλήσει για τα πολιτικά θέματα», «σηκώνεται και δίνει ... γενιά σπουδαία» παραπέμπουν σε βασικές αρχές της δημοκρατίας, οι οποίες ευνοούν την ενεργό συμμετοχή όλων των πολιτών στα κοινά. Τέτοιες είναι οι αρχές της **ισηγορίας**, της **ισότητας** δηλαδή στο δικαίωμα του λόγου, της **παρρησίας**, της **ελευθερίας** δηλαδή έκφρασης, η παρακολούθηση λόγων επιφανών ρητόρων, η **τήρηση των νόμων**, το δικαίωμα του «έκλέγειν» και «έκλέγεσθαι».

12. Να διαγράψετε το ήθος των δύο συνομιλητών.

Απάντηση

Η ζωντάνια και η παραστατικότητα που διέπουν τον διάλογο μεταξύ του Πρωταγόρα και του Σωκράτη μας δίνουν τη δυνατότητα να διαγράψουμε με ενάργεια το ήθος τους.

Έτσι, παρατηρούμε ότι ο **Πρωταγόρας** εμφανίζεται γεμάτος αυτοπεποίθηση και σιγουριά ότι μπορεί να διδάξει την «εύβουλία». Η αυτοπεποίθησή του κορυφώνεται μετά την εσκεμμένη αμφισβήτηση των δυνατοτήτων του από τον Σωκράτη. Διαφοροποιείται από τους άλλους σοφιστές και υπερτονίζει το «εγώ» του. Η αυτεπίγνωση της αξίας του στους πνευματικούς κύκλους της Αθήνας τον οδηγεί σε αυτοπροβολή και τάση επίδειξης. Άλλωστε, είναι ένας καταξιωμένος και φημισμένος δάσκαλος, που έχει βιώσει τον σεβασμό των συγχρόνων του και το κύρος του είναι αδιαμφισβήτητο.

Όλα τα παραπάνω αποκαλύπτονται από τα εξής χωρία: «Το μάθημα [το οποίο] διδάσκω ...», «Αυτό ακριβώς, Σωκράτη, είναι το μάθημα που ισχυρίζομαι πως διδάσκω», «Εγώ νομίζω πως είναι πιο χαριτωμένο να σας πω έναν μύθο».

Με τη σειρά του, ο **Σωκράτης** είναι ένας άνθρωπος που προσπαθεί με ευγένεια, σεβασμό και λεπτότητα να διαφωνήσει με τον συνομιλητή του. Χρησιμοποιεί λεπτή «ειρωνεία», χωρίς όμως να γίνεται προσβλητικός. Διακρίνεται για τη λογική και συγκροτημένη σκέψη του στην προσπάθειά του να ανακαλύψει την αλήθεια στην οποία είναι προσηλωμένος. Τέλος, δείχνει να αντιμετωπίζει με ηρεμία τις αντίθετες απόψεις και να μην παραφέρεται. Δηλωτικές των παραπάνω γνωρισμάτων του είναι οι φράσεις: «Άραγε παρακολουθώ σωστά τα λεγόμενά σου;», «Αφού όμως το λες εσύ, εγώ δεν μπορώ να το αμφισβητήσω.», «Αλλά το σωστό εκ μέρους μου είναι να πω για ποιο λόγο νομίζω πως ...», «Εγώ λοιπόν, Πρωταγόρα, ... και κάνε το».

Ενότητα 2

1. Στον μύθο του Πρωταγόρα, ο άνθρωπος παρουσιάζεται ως το πιο αδύναμο και λιγότερο προικισμένο βιολογικά ον. Συζητήστε αυτή την παρουσίαση και αναζητήστε τα χαρακτηριστικά εκείνα του ανθρώπου που του επέτρεψαν να επιβιώσει, να διαφοροποιηθεί από τα άλλα θηλαστικά και να αναπτύξει πολιτισμό.

Απάντηση

Στο επιμηθεικό στάδιο του μύθου ο άνθρωπος παρουσιάζεται αδιαφοροποίητα ως ένα θνητό πλάσμα ανάμεσα στα άλλα. Ο Επιμηθέας εξάντλησε τα εφόδια με την υποδειγματική κατανομή τους σε όλα τα άλλα ζώα, αλλά όχι στον άνθρωπο. Η απρονοησία του έκανε τον άνθρωπο να βρίσκεται μόνος στον κόσμο και στο έλεος φυσικών και ζωικών δυνάμεων, ανίσχυρος και αβοήθητος, ατελής, ανεπαρκής και χωρίς βιολογική θωράκιση. Η επιβίωση του ανθρώπου λοιπόν δεν οφείλεται σε κάποιο δυναμικό συνδυασμό ενστίκτων και ορμεμφύτων, αλλά στην ευρηματικότητά του που αποτελεί την ανθρώπινη απάντηση στη φυσική αδυναμία. Ο άνθρωπος αναπτύσσει νοημοσύνη κινούμενος από τη φυσική ανάγκη και πορεύεται ανοδικά από την τυραννία των βιολογικών εξαρτήσεων προς την ελευθερία που υπόσχεται η νοήμων ύπαρξη. Έτσι η μικρόνοια του Επιμηθέα οδηγεί στην οξύνοια του Προμηθέα, η οποία εκδηλώνεται ως επινόηση, πρόνοια, κατασκευαστική ικανότητα, φαντασία και δημιουργικότητα και ειδικότερα ως εργασία, πρακτικό πρόγραμμα ζωής, τεχνογνωσία και τεχνικά επιτεύγματα, με τα οποία επιχειρεί να αντισταθμίσει την φυσική/βιολογική υπεροχή των άλλων ζωικών οργανισμών.

Ειδικότερα στο πλαίσιο του μύθου, με τις ενέργειες του Προμηθέα ο άνθρωπος απέκτησε δύο πολύ σημαντικά εφόδια, τη φωτιά και τις τεχνικές γνώσεις που τον διαφοροποιούν ως έλλογο είδος από τα άλλα άλογα είδη. Χάρη σε αυτά «τα δώρα» μπόρεσε να δημιουργήσει πολλά από τα εφόδια που είχαν δοθεί στα άλλα ζώα, όπως υπόδηση, στρωσίδια, στέγη, τροφή, όπλα, (στοιχεία υλικοτεχνικού πολιτισμού) κι έτσι, να καλύψει τις βιολογικές του ανάγκες, να κυριαρχήσει πάνω στη φύση και να συνεχίσει με κατακτήσεις συνθετότερες και ποιοτικά ανώτερες, όπως γλώσσα, θρησκεία κ.τ.λ. Επιπλέον, όπως θα διδαχτούμε στην 4^η ενότητα, ο Δίας χάρισε στον άνθρωπο την «αϊδῶ» και τη «δίκη», χάρη στις οποίες απέκτησε τις αρετές της δικαιοσύνης, του σεβασμού, της σωφροσύνης, της ευσέβειας, που τον οδήγησαν στην πολιτική οργάνωση (στοιχεία ηθικοπνευματικού πολιτισμού). Όλα αυτά, λοιπόν, τα εφόδια έκαναν τον άνθρωπο ένα ξεχωριστό και ανώτερο από τα άλλα ζώα ον.

2. Διαβάστε το απόσπασμα της Θεογονίας του Ησιόδου για τον Προμηθέα. Συγκρίνετε τις αφηγήσεις του Ησιόδου και του Πρωταγόρα.

Απάντηση

Και ο Πρωταγόρας και πριν από αυτόν ο Ησιόδος στη Θεογονία του κάνουν λόγο για τον Προμηθέα, για τη σχέση του με το Δία και για την κλοπή της φωτιάς. Και τα δύο κείμενα προβάλλουν τον Πρωταγόρα στην αντίθεσή του με τον Δία και την κλοπή της φωτιάς ως έμπρακτη εκδήλωση αυτής της αντίθεσης. Αναμφισβήτητα τα κείμενα συγκλίνουν στην παρουσίαση του Προμηθέα ως

πρωτεργάτη του ανθρώπινου πολιτισμού με την κλοπή της φωτιάς από τον Δία. Ωστόσο παρά τον κοινό πυρήνα τους, τα δύο κείμενα παρουσιάζουν και σαφείς διαφορές:

α. Ο Πρωταγόρας αναφέρεται στην εξελικτική πορεία των θνητών όντων (ζώων και ανθρώπου) από τη βιολογική τους συγκρότηση ως τη μοναχική, ανοδική πορεία του ανθρώπου προς τον πολιτισμό. Σε αυτή την πορεία ο Προμηθέας είναι ο οδηγός προς το φως του λόγου και γίνεται το σύμβολο του πάσχοντος θεού για χάρη του ανθρώπου και της δημιουργικής παρουσίας του στον κόσμο. Αυτή η διάσταση της προμηθεϊκής παρουσίας και δράσης δεν δίνεται στο έργο του Ησιόδου ο οποίος παρουσιάζει την εξέλιξη ως απόκλιση από την τάξη του Δία και ως κατιούσα πορεία από ανώτερες μορφές ζωής προς κατώτερες.

β. Διαφορετική διαχείριση εντοπίζουμε επίσης και στο ζήτημα των σχέσεων του Προμηθέα με τον Δία. Ο Ησιόδος εστιάζει στην αντίθεση ανάμεσα στον Δία και τον Προμηθέα, ως αντίθεση τάξης και ανυπακοής. Παρουσιάζει τον Δία ως σκληρό τιμωρό του Προμηθέα και εχθρικό απέναντι στο ανθρώπινο γένος. Αντίθετα, ο Πρωταγόρας, αν και παρουσιάζει την φιλόανθρωπη πράξη του Προμηθέα ως ανυπακοή στον Δία και στην εξουσία, δεν σχολιάζει περαιτέρω την αντίδραση του Δία, αλλά αναφέρει απλώς ότι ο Προμηθέας δικάστηκε για τη φιλόανθρωπη πράξη του δίχως άλλες λεπτομέρειες, αφού άλλωστε δεν είναι αυτό το θέμα του. Στη συνέχεια ο Πρωταγόρας παρουσιάζει τον Δία ως ευεργέτη του ανθρώπου, καθώς του χαρίζει δύο πολύ σημαντικά εφόδια για την εξέλιξή του, την αιδώ και τη δίκη (ενότητα 4η).

γ. Ο Πρωταγόρας αναφέρει την κλοπή της φωτιάς ως ύψιστη πράξη φιλανθρωπίας του Προμηθέα και συγχρόνως ως στάδιο της επίπονης πορείας του ανθρώπου από τα δεσμά της βιολογικής ανάγκης στην αυτονομία του νοήμονος όντος. Παρουσιάζει, επομένως, στον μύθο με τρόπο ανθρωποκεντρικό τον Προμηθέα να ευεργετεί και να προστατεύει τον άνθρωπο, αφού με τα «δώρα» του ο άνθρωπος απαντά στην άτεγκτη φυσική ανάγκη με την ευρηματικότητά του και τον λόγο, δηλαδή με την οργάνωση πολιτισμού. Αντίθετα, ο Ησιόδος παρουσιάζει την κλοπή της φωτιάς ως μια ενέργεια αμφισβήτησης και υπονόμευσης της εξουσίας του Δία και παραβλέπει τον σκοπό για τον οποίο διαπράχθηκε. Έτσι, ο Προμηθέας του Ησιόδου ηθογραφείται ως κλέφτης και αλαζόνας απέναντι στον Δία, αφού φαίνεται να ανταγωνίζεται την ευστροφία του και να υπονομεύει τη θεϊκή τάξη και εξουσία. Συνεπώς ο αφηγητής βλέπει τα πράγματα από τη σκοπιά των θεών και προσδίδει στον μύθο χαρακτήρα θεοκεντρικό, αφού κυρίως στους θεούς αναφέρεται και μόνο ευκαιριακά στον άνθρωπο.

Βέβαια τα δύο κείμενα διαφέρουν και σε άλλα επιμέρους σημεία της μυθοπλασίας, καθώς είναι διαφορετικός ο σκοπός αναφοράς του μύθου του Προμηθέα σε κάθε περίπτωση και γίνεται σε διαφορετικό πλαίσιο συμφραζομένων και με διαφορετικό ιδεολογικό προσανατολισμό. Επίσης είναι κείμενα διαφορετικών εποχών, του Ησιόδου ανήκει στον 8^ο π. Χ. και του Πρωταγόρα στον 5^ο π. Χ. αι., και είναι λογικό η παρουσίαση του προμηθεϊκού μύθου να επηρεάζεται από το ιστορικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής των συγγραφέων.

3. «Ἦν γάρ ποτε χρόνος»: Ποια η λειτουργία της φράσης στη δομή του λόγου;

Απάντηση

Ο Πρωταγόρας αρχίζει τον μύθο, που πιθανότατα είναι δικό του δημιούργημα (μάλλον περιλαμβανόταν στο έργο του *Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ καταστάσεως*, που δεν έχει διασωθεί), προσδιορίζοντας αόριστα τον χρόνο στον οποίο θα λάβουν χώρα τα γεγονότα που θα αφηγηθεί. Η φράση «Ἦν γάρ ποτε χρόνος» συνάδει με το λαϊκότροπο ύφος όλου του μύθου. Αποτελεί τυπική αρχή παραμυθιού και μέρος του σκηνικού, μια εξωτερική δηλαδή διακόσμηση που περιβάλλει την τελεολογική εξήγηση του Πρωταγόρα για τη δημιουργία του ζωικού βασιλείου και του ανθρώπου. Προβάλλει την έννοια του χρόνου ως κυρίαρχου φυσικού μεγέθους στο οποίο εγγράφεται η ύπαρξη των θεών και των θνητών όντων.

Έτσι λοιπόν, με τη λέξη «χρόνος» ο σοφιστής εννοεί την αρχή του χρόνου, την αρχή της δημιουργίας, το σημείο εκείνο που ακολουθεί τη θεογονία, δηλαδή τη γένεση των θεών. Είναι χαρακτηριστικό πως στην αρχαιοελληνική μυθολογική σκέψη υπάρχει μόνο θεογονία, και όχι κοσμογονία, όπως σε άλλες μυθολογίες ή στην εβραιοχριστιανική Γένεση. Αντίθετα από τον Ησιόδο, ο

οποίος στη Θεογονία του αναφέρει, μετά τη δημιουργία των θεών, την ύπαρξη των ανθρώπων χωρίς να εξηγήσει πώς πλάστηκαν και από ποιον (θεοκεντρική προσέγγιση), ο Πρωταγόρας μεταφέρει το κέντρο του ενδιαφέροντος στον άνθρωπο (ανθρωποκεντρική προσέγγιση). Στον μύθο του παρακολουθούμε τη διαδικασία με την οποία τα μεν ζώα «διαμορφώθηκαν», απέκτησαν δηλαδή το καθένα τις δικές του ιδιότητες, ο δε άνθρωπος απέκτησε τα χαρακτηριστικά εκείνα, τις αρετές, που συνιστούν τελικά την ανθρώπινη ουσία του.

Θεωρείται σημαντική η προσφορά του πρωταγόρειου μύθου, γιατί σε αντίθεση με τις παραπάνω κοσμολογικές εκδοχές (Θεογονία του Ησιόδου κ.τ.λ.) εκφράζει αισιόδοξη ενατένιση της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού. Συνιστά μήνυμα εμπιστοσύνης στην προοδευτική πορεία του ανθρώπινου γένους, το οποίο ξεκινώντας από ατελέστερες μορφές βίου κατέκτησε και κατακτά υψηλότερες βαθμίδες, αξιολογικά πολιτιστικά επιτεύγματα, σε μια προοπτική ανανεούμενων δυνατοτήτων για νέες κατακτήσεις.

4. Να εντοπίσετε το σημείο του κειμένου που αναφέρεται στην αντίληψη του αυτοχθονισμού και να εξηγήσετε τη σχέση της με την ανθρωπολογική θεωρία του πρωταγόρειου μύθου.

Απάντηση

Η φράση αυτή υποδηλώνει την αρχέγονη αντίληψη της μητέρας-γης, μέσα στα σπλάχνα της οποίας δημιουργήθηκαν όλα τα έμβια όντα. Πρέπει να επισημανθεί ότι στη φράση αυτή η λέξη «γη» σημαίνει το σώμα, τη γήινη σφαίρα, ενώ στη φράση «έκ γῆς καὶ πυρὸς» σημαίνει την ύλη, το χρώμα. Στον μητρικό κόλπο της γης (γη παμμήτωρ, μήτηρ πάντων) αποδίδεται η δημιουργία όλων των οργανισμών, ζώων και φυτών, και από αυτόν αναδίδονται τα είδη των ζώων και φυτών.

Επιπλέον, από την ίδια φράση διαφαίνεται η αντίληψη του **αυτοχθονισμού**, της πεποίθησης δηλαδή κάποιων φυλών ότι ξεφύτρωσαν από τη γη στην οποία στη συνέχεια έζησαν και οι ίδιοι και οι απόγονοί τους κάνοντάς την πατρίδα τους. Η πεποίθηση αυτή τους έδινε ένα αίσθημα περηφάνιας, προνομιακής σχέσης με την πατρίδα και ευγενικής καταγωγής (πχ. ο μύθος του Κάδμου). Η ιδέα της αυτοχθονίας αναφέρεται και από το Θουκυδίδη στον *Επιτάφιο του Περικλή*, παρουσιάζοντας τους Αθηναίους να νιώθουν περήφανοι για την αυτοχθονία τους. Έτσι, ενισχύεται η θεωρία του Πρωταγόρα για τη δημιουργία των πλασμάτων κάτω από τη γη.

5. «έκ γῆς καὶ πυρὸς ... κεράννυται»: από ποια συστατικά δημιούργησαν οι θεοί, κατά τον Πρωταγόρα, τα έμβια όντα; Ποιες κοσμολογικές θεωρίες φαίνεται να ακολουθεί ο σοφιστής;

Απάντηση

Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, οι θεοί δημιούργησαν τα θνητά όντα από δύο βασικά στοιχεία, το χρώμα και τη φωτιά. Η άποψη αυτή φαίνεται να ακολουθεί την κοσμολογική θεωρία του Παρμενίδη. Στη συνέχεια, όμως, με τη φράση «τῶν ὄσα πυρὶ καὶ γῆ κεράννυται» η άποψη του εμπλουτίζεται και από τη θεωρία του Εμπεδοκλή, σύμφωνα με τον οποίο τα έμβια όντα προήλθαν από τη σύνθεση της φωτιάς, του χρώματος, του νερού και του αέρα. Τα δύο τελευταία στοιχεία, το νερό και ο αέρας, δεν κατονομάζονται από τον σοφιστή.

6. Με ποιους τρόπους ο Επιμηθέας προσπάθησε να εξισορροπήσει τις δυνάμεις των έμβιων όντων και να εξασφαλίσει την επιβίωση και τη διαιώνιση του είδους τους; Σε ποιον τομέα πέτυχε και σε ποιον δεν ήταν προνοητικός;

Απάντηση

Όσον αφορά στα ζώα η μοιρασιά που έκανε ο Επιμηθέας ήταν σοφή, αφού πέτυχε την αντισταθμιστική και ισόρροπη κατανομή εφοδίων για τη διαιώνιση όλων των ειδών. Ειδικότερα, το έργο του μπορεί να χωριστεί στις εξής φάσεις: αρχικά, για να προφυλάξει τα ζώα από τα άλλα ζώα, έδωσε:

- σε άλλα σωματική δύναμη,
- σε άλλα, που ήταν αδύναμα, ταχύτητα,

- σε άλλα όπλα, όπως νύχια, δόντια, κέρατα, οπλές,
- σε άλλα μικρό σώμα, και ως όπλα για να αντιμετωπίζουν τους κινδύνους, φτερά ή υπόγεια κατοικία,
- σε άλλα μεγάλο σώμα, και ως όπλο για να αντιμετωπίζουν τους κινδύνους, το ίδιο το μέγεθός τους.

Στη συνέχεια, για να προφυλάξει τα ζώα από την εναλλαγή των εποχών και τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, που προέρχονται από τον Δία, έδωσε:

- σε άλλα πλούσιο τρίχωμα,
- σε άλλα χοντρό δέρμα,
- σε άλλα χοντρό δέρμα και χωρίς αίμα (πχ. φολίδες, λέπια).

Έπειτα, φρόντισε να δώσει διαφορετικά είδη τροφής σε κάθε είδος ζώου, για να μην εξαντληθούν συγκεκριμένα είδη διατροφής. Έτσι, έδωσε τη δυνατότητα:

- στα φυτοφάγα ζώα να τρώνε χόρτα, καρπούς δέντρων ή ρίζες
- στα σαρκοφάγα ζώα να τρώνε τις σάρκες άλλων ζώων.

Τέλος, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ισορροπία στη φύση και η διαιώνιση όλων των ειδών, έδωσε:

- ολιγογονία, δηλαδή μικρή γονιμότητα, στα σαρκοφάγα ζώα και
- πολυγονία, δηλαδή μεγάλη γονιμότητα, σε όσα γίνονται βορά άλλων ζώων.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι στη φύση ισχύει ο νόμος της αναπλήρωσης, σύμφωνα με τον οποίο μια αδυναμία αναπληρώνεται από μια ικανότητα. Έτσι, προκύπτει ότι ο Πρωταγόρας εξηγεί τελεολογικά αυτό τον νόμο, εξηγεί δηλαδή τις ιδιότητες και τις ικανότητες ανάλογα με τον σκοπό που υπηρετούν και τη λειτουργία που επιτελούν. Συγκεκριμένα:

- η ταχύτητα αντισταθμίζει την αδυναμία,
- τα φτερά ή η υπόγεια κατοικία αντισταθμίζουν το μικρό σωματικό μέγεθος,
- όσα ζώα έχουν δύναμη, δεν χρειάζονται ταχύτητα,
- όσα έχουν μεγάλο σωματικό μέγεθος, σώζονται χάρη σ' αυτό,
- τα όπλα αντισταθμίζουν την έλλειψη δύναμης και ταχύτητας,
- για να αντιμετωπίζουν τις μεταβολές του καιρού, εφοδιάζονται με πυκνό τρίχωμα και γερό δέρμα,
- σ' αυτά που γίνονται βορά άλλων ζώων δίνεται η δυνατότητα να γεννούν πολλούς απογόνους,
- όσα τρέφονται με άλλα ζώα, γεννούν λίγους απογόνους,
- δίνονται διαφορετικά είδη τροφής σε κάθε είδος ζώου, για να μην εξαντληθούν συγκεκριμένα είδη διατροφής.

Παρότι, όμως, πέτυχε στο έργο του εφοδιασμού των ζώων, λόγω απρονοησίας, όπως θα δούμε και στη συνέχεια του μύθου, εξάντλησε όλα τα εφόδια στα ζώα και άφησε τον άνθρωπο εντελώς αβοήθητο και ανυπεράσπιστο.

7. Να σκιαγραφήσετε την προσωπικότητα του Επιμηθέα και τον ρόλο του στη δημιουργία. Να λάβετε υπόψη σας και την ετυμολογία του ονόματός του.

Ο **Επιμηθέας** είναι αυτός που, όπως δηλώνει και το όνομά του (σύνθετο από τις λέξεις **ἐπι + μῆδος**), σκέφτεται **μετά** την εκτέλεση μιας ενέργειας και βρίσκεται αντιμέτωπος με τις συνέπειές της. Είναι «ἀμαρτίνοος» ή «ὀψίνοος». Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να τον χαρακτηρίσουμε αστόχαστο, απερίσκεπτο, επιπόλαιο, παρορμητικό. Στον μύθο του Πρωταγόρα παρουσιάζεται να πετυχαίνει από τη μια στο έργο της κατανομής εφοδίων στα ζώα, από την άλλη, όμως, λόγω απρονοησίας να εξαντλεί όλα τα εφόδια στα ζώα και να αφήνει τον άνθρωπο εντελώς αβοήθητο και ανυπεράσπιστο. Η απερισκεψία του, βέβαια, αυτή οδήγησε τον Προμηθέα στην κλοπή των τεχνικών γνώσεων και της φωτιάς από τους θεούς, με αποτέλεσμα να εξελιχθεί ο άνθρωπος στο ανώτερο από όλα τα όντα.

1. Παρατηρήστε πώς χαρακτηρίζονται μέσα στο κείμενο του Πρωταγόρα οι δραστηριότητες που σήμερα ονομάζουμε «τεχνολογία». Σχολιάστε αυτούς τους χαρακτηρισμούς. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 78)

Απάντηση

Στο κείμενο του Πρωταγόρα αναφέρονται δραστηριότητες που σήμερα ονομάζουμε «τεχνολογία». Αυτές είναι τα δώρα που προσέφερε ο Προμηθέας στο ανθρώπινο γένος: η «έντεχνος σοφία» και η «έμπυρος τέχνη».

Πιο αναλυτικά:

α. Η «**έντεχνος σοφία**»: το επίθετο «έντεχνος» υποδηλώνει αυτόν που είναι μέσα στα όρια της τέχνης, τον έμπειρο, τον επιδέξιο. Στη φράση «έντεχνος σοφία», η λέξη «σοφία» υποδηλώνει τη σοφία που εμπεριέχει την τέχνη, τη σοφία που συμπορεύεται με την τέχνη, τις τεχνικές γνώσεις. Αρχικά η έννοια της σοφίας έχει κυρίως να κάνει με τη δεξιότητα και την εμπειρία σε κάποια τέχνη, την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, τη μεταλλουργία, την ιατρική, κ.τ.λ. Ο προσδιορισμός «έντεχνος» επιτρέπει εδώ στον Πρωταγόρα να διευκρινίσει, επομένως, πως αυτού του είδους τη σοφία εννοεί και όχι αυτή που συνδέουμε με τη γνώση των επιστημών και τη φιλοσοφία, δηλαδή τις θεωρητικές γνώσεις. Ως προς τις καλές τέχνες, η έντεχνη σοφία δεν σχετίζεται με τη σύλληψη της ιδέας ενός καλλιτεχνικού έργου, αλλά με την αναγκαιότητα χρήσης τεχνικών γνώσεων και εργαλείων για τη δημιουργία κάποιων από αυτά (πχ. Αρχιτεκτονική, γλυπτική).

Κατανοούμε, λοιπόν, τον όρο ως **τεχνογνωσία**, η οποία επιτρέπει στον άνθρωπο να προβεί σε επινοήσεις και εφαρμογές σωτήριες για τη ζωή του και προωθητικές για την εν γένει παρουσία του στον κόσμο.

Ειδικότερα, η τεχνογνωσία συνδέεται με τις **τεχνικές δεξιότητες** και την **κατασκευαστική ικανότητα** του ανθρώπου. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι σε θέση να συλλάβει και να οργανώσει τη διαδικασία της **εργασίας**, η οποία συμπυκνώνει με τον καλύτερο τρόπο το άλμα του πρώην, απλής «ζωικού οργανισμού» σε ήδη άνθρωπο που αποδεσμεύεται σταδιακά από τις αλυσίδες της βιολογικής νομοτέλειας και προ-νοεί για τις επόμενες στιγμές της ζωής του. Συνδεδεμένη με τη **διαδικασία της εργασίας είναι η διαδικασία κατασκευής και επινόησης, καλλιέργειας και αγωγής**. Με την κατασκευαστική και επινοητική ικανότητα ο άνθρωπος δίνει υπόσταση στους σχεδιασμούς του και τα ευρήματα του νου του, κατασκευάζοντας σπίτια, σκεύη, εργαλεία, όπλα, αλλά και προβαίνει σε επινοήσεις συμβολικών συστημάτων όπως η γλώσσα, η γραφή, η αρίθμηση, που διευρύνουν τα όρια της ελευθερίας του σε σχέση με τη βιολογική αιτιότητα. Με την καλλιέργεια (γης, γραμμάτων, τεχνών και καλών τεχνών) και την αγωγή διαμορφώνει σκόπιμα τις προϋποθέσεις για παραγωγή έργων και μέσων και για νέες δημιουργίες μέσα από την αξιοποίηση εργαλείων και γνώσεων τεχνικής.

Όμως, η συνολική διαδικασία γίνεται συγχρόνως και τρόπος αγωγής της φύσης του, τρόπος εξέλιξης και διαμορφώσης του, καθώς περιέρχεται στη θέση να ελέγξει τα πάθη του, να τιθασειύσει το ένστικτο και να οργανώσει τις άμυνες του εαυτού του στον αγώνα επιβίωσης.

β. Η «**έμπυρος τέχνη**»: Η φωτιά, η πρώτη μεγάλη πηγή ενέργειας που έμαθε να μεταχειρίζεται ο άνθρωπος, εύλογα τοποθετείται στη βάση όλων των έως τότε τεχνολογικών κατακτήσεων. Ως πηγή ενέργειας υπήρξε αναγκαία συνθήκη για να οδηγηθεί ο άνθρωπος στα υψηλά τεχνικά επιτεύγματα και να αντισταθμίσει με αυτά τη φυσική αδυναμία του. Η «έμπυρος τέχνη» εκφράζει την εφαρμοσμένη, την κατασκευαστική εκδήλωση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Είναι η πρακτική εφαρμογή των τεχνικών γνώσεων κυρίως με τη χρήση της φωτιάς, καθώς είναι γνωστό ότι πολλά υλικά, όπως τα μέταλλα, μπορούν να γίνουν αντικείμενο κατεργασίας με τη χρήση της φωτιάς. Ο Πρωταγόρας, λοιπόν, πρέπει να είχε στο μυαλό του αυτό που σήμερα ονομάζουμε τεχνολογία, τηρουμένων των αναλογιών. Εννοούμε, βέβαια, μια τεχνολογία προσαρμοσμένη στα μέσα και τις δυνατότητες της εποχής.

Με την κλοπή της φωτιάς, που συμβολίζει επιπλέον τη δημιουργικότητα, τη ζωτικότητα και τη φαντασία, αφηλώντας τις άλογες και αυθαίρετες αποφάσεις του Δία, ο Προμηθέας εκφράζει και ενισχύει την ορθολογική πίστη ότι ο άνθρωπος μπορεί με τη γνώση και την πράξη να κυριαρήσει πάνω στη φύση, να την αλλάξει και να καλυτερέψει τη ζωή του.

2. α) Λαμβάνοντας υπόψη σας τις θεϊκές ιδιότητες της Αθηνάς και του Ήφαιστου, να προσδιορίσετε π ακριβώς εννοεί ως έντεχνη σοφία ο Πρωταγόρας. β) Η τέχνη και τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα συμπεριλαμβάνονται, νομίζετε, στην έντεχνη σοφία; γ) Υπάρχει πρωταρχική σχέση ανάμεσα στην τεχνολογία και την τέχνη; δ) Είναι και η τέχνη εξίσου απαραίτητη στη δημιουργία του πολιτισμού και στην επιβίωση του ανθρώπου μέσα σε μια φύση εχθρική; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 79)

Απάντηση

Με τον όρο «έντεχνος σοφία» εννοούμε γενικά την πολιτιστική δραστηριότητα που σχετίζεται τόσο με τις τέχνες όσο και με την καλλιτεχνική δραστηριότητα:

α. Η «**έντεχνος σοφία**»: το επίθετο «έντεχνος» υποδηλώνει αυτόν που είναι μέσα στα όρια της τέχνης, τον έμπειρο, τον επιδέξιο. Στη φράση «έντεχνος σοφία», η λέξη «σοφία» υποδηλώνει τη σοφία που εμπεριέχει την τέχνη, τη σοφία που συμπορεύεται με την τέχνη, τις τεχνικές γνώσεις. Αρχικά η έννοια της σοφίας έχει κυρίως να κάνει με τη δεξιότητα και την εμπειρία σε κάποια τέχνη, την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, τη μεταλλουργία, την ιατρική, κ.τ.λ. Ο προσδιορισμός «έντεχνος» επιτρέπει εδώ στον Πρωταγόρα να διευκρινίσει, επομένως, πως αυτού του είδους τη σοφία εννοεί και όχι αυτή που συνδέουμε με τη γνώση των επιστημών και τη φιλοσοφία, δηλαδή τις θεωρητικές γνώσεις.

Κατανοούμε, λοιπόν, τον όρο ως **τεχνογνωσία**, η οποία επιτρέπει στον άνθρωπο να προβεί σε επινοήσεις και εφαρμογές σωτήριες για τη ζωή του και προωθητικές για την εν γένει παρουσία του στον κόσμο. Ειδικότερα, η τεχνογνωσία συνδέεται με τις **τεχνικές δεξιότητες** και την **κατασκευαστική ικανότητα** του ανθρώπου. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι σε θέση να συλλάβει και να οργανώσει τη διαδικασία της **εργασίας**, η οποία συμπυκνώνει με τον καλύτερο τρόπο το άλμα του πρώην, απλώς «ζωικού οργανισμού» σε ήδη άνθρωπο που αποδεσμεύεται σταδιακά από τις αλυσίδες της βιολογικής νομοτέλειας και προ-νοεί για τις επόμενες στιγμές της ζωής του. Συνδεδεμένη με τη διαδικασία της εργασίας είναι η **διαδικασία κατασκευής και επινόησης, καλλιέργειας και αγωγής**. Με την κατασκευαστική και επινοητική ικανότητα ο άνθρωπος δίνει υπόσταση στους σχεδιασμούς του και τα ευρήματα του νου του, κατασκευάζοντας σπίτια, σκεύη, εργαλεία, όπλα, αλλά και προβαίνει σε επινοήσεις συμβολικών συστημάτων όπως η γλώσσα, η γραφή, η αρίθμηση, που διευρύνουν τα όρια της ελευθερίας του σε σχέση με τη βιολογική αιτιότητα. Με την καλλιέργεια (γης, γραμμάτων, τεχνών και καλών τεχνών) και την αγωγή διαμορφώνει σκόπιμα τις προϋποθέσεις για παραγωγή έργων και μέσων και για νέες δημιουργίες μέσα από την αξιοποίηση εργαλείων και γνώσεων τεχνικής. Όμως, η συνολική διαδικασία γίνεται συγχρόνως και τρόπος αγωγής της φύσης του, τρόπος εξέλιξης και διαμορφώσης του, καθώς περιέρχεται στη θέση να ελέγξει τα πάθη του, να τιθασεύσει το ένστικτο και να οργανώσει τις άμυνες του εαυτού του στον αγώνα επιβίωσης.

β. Τέχνη είναι η ικανότητα να κάνουμε κάτι που απαιτεί επιδεξιότητα και εξειδίκευση. Προϋποθέτει γνώσεις για το πώς πετυχαίνουμε έναν σκοπό. Ο Πλάτωνας στο έργο του *Σοφιστής* (219c-e) παρουσιάζοντας για παράδειγμα έναν λεπτομερή διχοτομικό ορισμό της «τέχνης» του φαρέματος, διαιρεί τις τέχνες σε αποθησαυριστικές (απόκτηση χρημάτων), παραγωγικές ή δημιουργικές (ξυλουργική, αυλητική, ζωγραφική, υφαντική κ.ά.), χωρίς να κάνει σαφή εξαρχής διάκριση του όρου σε καλλιτεχνία και χειροτεχνία.

Ως προς τις καλές τέχνες, η έντεχνη σοφία σχετίζεται με την υλοποίηση της καλλιτεχνικής φαντασίας, καθώς οι τεχνικές γνώσεις και τα εργαλεία αξιοποιούνται για να δημιουργηθούν τα έργα τέχνης. Με την έντεχνη σοφία ο άνθρωπος αποκτά δύναμη πάνω στα αντικείμενα, μορφοποιεί την ύλη και την υποτάσσει. Με τη διαδικασία αυτή ο άνθρωπος εξωτερικεύει τον εαυτό του, συνεπώς όχι μόνο την εκλογικευμένη ανάγκη, αλλά μαζί με αυτή και το συναίσθημά του. Άλλωστε στη διαρκή πορεία ανέλιξης και εξανθρωπισμού του ο άνθρωπος πορεύεται ως ενιαία σωματική, πνευματική και ψυχική οντότητα. Όταν για κάποιον λόγο αυτή η ισορροπία της ύπαρξής του διαταράσσεται, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με φαινόμενα αλλοτρίωσής του. Συνεπώς, η έντεχνος σοφία βρίσκεται στη βάση κάθε δημιουργικής απάντησης – έμπρακτης εκδήλωσης του ανθρώπου, προκειμένου να εξασφαλίσει συνθήκες ασφαλούς επιβίωσης και εσωτερικής ισορροπίας του. Αποτελεί από την άποψη αυτή έννοια γένους για την καλλιτεχνία και τη χειροτεχνία.

γ. Η πρωταρχικότητα της σχέσης μπορεί να εντοπιστεί αρχικά ετυμολογικά, καθώς ο όρος τέχνη (< τίκτω) χρησιμοποιείται ως ουσιαστικό που αναφέρεται και στην τεχνική και στις καλές τέχνες αδιευκρίνιστα. Ακόμη η τέχνη (τεχνική και καλές τέχνες) προϋποθέτει τη χρήση του χεριού ως εργαλείου και τη δυνατότητα του ανθρώπου να επεμβαίνει στην ύλη, να τη μορφοποιεί και να την υποτάσσει. Η διαδικασία αυτή διατηρείται κοινή στην τεχνική και στην τέχνη (καλλιτεχνία), αποκλίνουν όμως οι σκοποί, το τελικό αίτιο που την κατευθύνει σε κάθε περίπτωση. Με την τεχνική υπηρετείται η υλοποίηση μιας ιδέας, μιας σύλληψης, ενός σχεδιασμού, και αυτά μπορεί να αποβλέπουν τόσο στην ικανοποίηση της πρακτικής ανάγκης για επιβίωση (ζήν) όσο και στην ικανοποίηση ανώτερων αναγκών της εσωτερικής φύσης του ανθρώπου (εὖ ζήν).

δ. Η τέχνη ως καλλιτεχνία είναι εκδήλωση πολιτισμού και απολύτως αναγκαία εκδήλωση της ανθρωπίνης φύσης που εξωτερικεύει και μορφοποιεί αισθητικά τις επινοήσεις της και τον εσωτερικό της κόσμο. Από την άποψη αυτή μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η τέχνη δεν είναι απαραίτητη για την επιβίωση του ανθρώπου ως ζωικού όντος, είναι όμως απολύτως αναγκαία για τη διατήρησή του ως είδους. Δεν είναι δυνατόν βέβαια με την τέχνη να αντιμετωπίσει ο άνθρωπος τους κινδύνους της φύσης ούτε να καλύψει τις πρωταρχικές βιολογικές του ανάγκες, όπως όλα τα ζωικά είδη άλλωστε (αν και η σύνδεση της τέχνης με μορφές μαγείας/προ-θρησκευτικής συμπεριφοράς του ανθρώπου αποδίδεται σε ενέργειες του ανθρώπου να επέμβει στη φύση και να διαμορφώσει ευνοϊκές συνθήκες ύπαρξης για τον ίδιο και την κοινότητά του). Αυτό θα το πετύχει με την τεχνική, η οποία αποτελεί εφαρμογή γνώσης για συγκεκριμένο πρακτικό σκοπό και συνεπώς εκφράζει μια γνώση για τον κόσμο υποταγμένη στην πρακτική/βιοτική σκοπιμότητα της ζωής. Όμως, με την τέχνη εκδηλώνονται τα ειδικά ανθρώπινα γνωρίσματα και η δυναμική της εσωτερικής φύσης του ανθρώπου. Η τέχνη ουσιαστικά είναι η συνειδητοποίηση της πνευματικότητας του ανθρώπου. Από την άποψη αυτή συνιστά πυλώνα πολιτισμού. Αλλά και η καλλιέργεια του συναισθήματος και ο εξανθρωπισμός του ανθρώπου, η αγωγή στον πολιτισμό και στην αυτοσυνειδησία της ανθρωπότητας, είναι υπόθεση της τέχνης, η οποία καλείται να θωρακίσει τον άνθρωπο, όχι με εργαλεία, αλλά με αρχές και αξίες, εφόδια πνευματικά, ψυχικά και ηθικά, για να συνεχίσει αισιόδοξα τον δύσβατο δρόμο της προόδου, προόδου όχι μόνο υλικής, αλλά κυρίως πνευματικής και ηθικής.

3. Ποια ήταν η θέση του ανθρώπου ανάμεσα στα άλλα ζώα;

Απάντηση

Ήδη από την αρχή της ενότητας τονίζεται η κατάσταση στην οποία βρέθηκε ο άνθρωπος λόγω της απρονοησίας και της αμέλειας του Επιμηθέα, η οποία ήταν αποτέλεσμα της πνευματικής του κατωτερότητας («ού πάνυ τι σοφός ὦν ὁ Ἐπιμηθεύς»). Ενώ, λοιπόν, ο Επιμηθέας είχε δώσει με φροντίδα και σοφία όλα τα απαραίτητα εφόδια στα ζώα, στο τέλος της μοιρασιάς διαπίστωσε ότι βρισκόταν σε αδιέξοδο («ἤπόρει ὃ,τι χρήσαιτο»), γιατί τα εφόδια εξαντλήθηκαν και ο άνθρωπος απέμεινε γυμνός και ξυπόλητος και χωρίς στρωσίδια και χωρίς όπλα («γυμνόν τε καὶ ἀνυπόδητον καὶ ἄστρωτον καὶ ἄοπλον»), τη στιγμή μάλιστα που πλησίαζε η προκαθορισμένη μέρα της εξόδου του.

Η συμβολική/μυθική αυτή αποτίμηση του τρόπου, με τον οποίο ο Επιμηθέας μοίρασε τις φυσικές ιδιότητες στους ζωικούς οργανισμούς, αποκαλύπτει σταδιακά την πρωταγόρεια σκέψη. Η επιμηθειική φάση, που αντιστοιχεί στον φυσικό χρόνο του βιολογικού σχηματισμού των ζωικών ειδών, κλείνει με το ανθρώπινο είδος το οποίο εμφανίζεται **τελευταίο** στη σειρά των ζωικών οργανισμών. Ως τελευταίο μένει **«ακόσμητον»**, που σημαίνει ότι έχει τα λιγότερα φυσικά εφόδια για να επιβιώσει ως είδος στη φύση. Συνεπώς, η φυσική κατάσταση του ανθρώπου κατά το στάδιο σχηματισμού των ειδών μπορεί να αποδοθεί με την έννοια της **«απορίας»**, δηλαδή της φυσικής αδυναμίας και συγχρόνως της ανάγκης για εξεύρεση τρόπων και μέσων αντιμετώπισής της (**ἤπόρει ὃ,τι χρήσαιτο**). Ο άνθρωπος αναγκάζεται να αναζητήσει τον πόρο, τη λύση του προβλήματος και την υπέρβαση της δυσκολίας. Αξιοσημείωτη η τριπλή επανάληψη της απορίας στο κείμενο: ἤπόρει, ἀποροῦντι, ἀπορία.

Από την άποψη αυτή ο Πρωταγόρας προβάλλει από την αρχή τη φυσική ένδεια του ανθρώπου, γιατί, από τη στιγμή που ο άνθρωπος δεν διαθέτει φυσικά εφόδια αυτοσυντήρησης του είδους του, η ύπαρξή του εξαρτάται από τον ίδιο και όχι από τη φύση. Επίσης έτσι θα οδηγηθεί λογικά στο διδακτό της αρετής και στη δικαίωση του ρόλου του ως δάσκαλου της ευβουλίας.

4. Πώς έλυσε ο Προμηθέας το πρόβλημα που είχε δημιουργήσει η κατανομή του Επιμηθέα;

Απάντηση

Όταν ο Προμηθέας αντιλήφθηκε το αδιέξοδο στο οποίο κατέληξε το έργο του Επιμηθέα, αποφασίζει να μπει κρυφά στο εργαστήριο της Αθηνάς και του Ηφαίστου και να κλέψει την «έντεχνον σοφίαν» και τη φωτιά που, μαζί με το εφόδιο του λόγου που ήδη διέθετε ο άνθρωπος, θα τον βοηθούσαν στην επιβίωση και εξέλιξή του.

Όσον αφορά, λοιπόν, την «έντεχνον σοφία» πρέπει να σχολιαστεί ότι το επίθετο «έντεχνος» υποδηλώνει αυτόν που είναι μέσα στα όρια της τέχνης, τον έμπειρο, τον επιδέξιο. Στη φράση «έντεχνος σοφία», η λέξη «σοφία» υποδηλώνει τη σοφία που εμπειριέχει την τέχνη, τη σοφία που συμπορεύεται με την τέχνη, τις τεχνικές γνώσεις. Αρχικά η έννοια της σοφίας έχει κυρίως να κάνει με τη δεξιότητα και την εμπειρία σε κάποια τέχνη, την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, τη μεταλλουργία, την ιατρική, κ.τ.λ. Επομένως, ο προσδιορισμός «έντεχνος» επιτρέπει εδώ στον Πρωταγόρα να διευκρινίσει πως αυτού του είδους τη σοφία εννοεί και όχι αυτή που συνδέουμε με τη γνώση των επιστημών και τη φιλοσοφία, δηλαδή τις θεωρητικές γνώσεις.

Ως προς τις καλές τέχνες η έντεχνη σοφία δεν σχετίζεται με τη σύλληψη της ιδέας ενός καλλιτεχνικού έργου, αλλά με την αναγκαιότητα χρήσης τεχνικών γνώσεων και εργαλείων για τη δημιουργία κάποιων από αυτά (πχ. Αρχιτεκτονική, γλυπτική).

Η «**έμπυρος τέχνη**», από την άλλη, είναι η πρακτική εφαρμογή των τεχνικών γνώσεων κυρίως με τη χρήση της φωτιάς ως πηγής ενέργειας. Είναι γνωστό ότι πολλά υλικά, όπως τα μέταλλα, μπορούν να γίνουν αντικείμενο κατεργασίας με τη χρήση της φωτιάς. Ο Πρωταγόρας, λοιπόν, πρέπει να είχε στο μυαλό του αυτό που σήμερα ονομάζουμε τεχνολογία. Εννοούμε, βέβαια, μια τεχνολογία προσαρμοσμένη στα μέσα και τις δυνατότητες της εποχής.

Η μετάβαση του ανθρώπου από την κατάσταση των βιολογικών εξαρτήσεων στην αναζήτηση της αυτονομίας του συμβολίζεται με τον Προμηθέα και τη φιλόνητη κλοπή των «δώρων» του για τον άνθρωπο από το εργαστήριο της Αθηνάς και του Ηφαίστου. Έτσι η κλοπή δεν κρίνεται ως παράβαση ηθικής φύσεως που δεν έπρεπε να γίνει, αλλά ως ευρηματική πράξη του Προμηθέα-ανθρώπου που υπαγορεύεται από την ίδια την αρχή της αναπλήρωσης στη φύση, η οποία κατηύθυνε και τη μοιρασιά του Επιμηθέα. Τα «δώρα» αναπληρώνουν τη φυσική αδυναμία του ανθρώπου στον κόσμο. Η κατ' αναγκαιότητα, λοιπόν, παράβαση έχει πρακτικό αντίκρισμα στον άνθρωπο, καθώς η τεχνική και η γνώση της τέχνης της φωτιάς επιτρέπουν στον άνθρωπο να επινοεί τα προς το ζήν και να εφαρμόζει πρακτικά τις επινοήσεις του. Ο άνθρωπος είναι σε θέση με τις δύο αυτές κατακτήσεις να μετασχηματίζει τους σχεδιασμούς και τις επινοήσεις του σε πρακτικό πρόγραμμα ζωής.

Ειδικότερα η κατάκτηση τεχνικής συνδέεται με την ανάπτυξη τεχνικών δεξιοτήτων, την οργάνωση της εργασίας ως κατασκευαστικής διαδικασίας, για παράδειγμα σπιτιών, όπλων, εργαλείων, με την επινοήση συμβολικών συστημάτων επικοινωνίας και αντιμετώπισης καθημερινών αναγκών, πχ. γλώσσα, γραφή, αρίθμηση, με την καλλιέργεια, πχ. γης, και με την αγωγή, καθώς όλα αυτά δεν είναι εξωτερικά προς την φύση του ανθρώπου, αλλά την επηρεάζουν και οδηγούν τον άνθρωπο σταδιακά σε έλεγχο των παθών και οργάνωση της άμυνάς του προς τους άλλους.

Η μυθική μορφή με την οποία ο Πρωταγόρας ντύνει την άποψή του για τη γένεση του πολιτισμού δεν μας επιτρέπει να πάρουμε κάθε λέξη του τοις μετρητοίς. Πρόκειται βέβαια για συμβολισμούς και θα πρέπει να δούμε την επέμβαση του Προμηθέα ως φάση της εξέλιξης, στην οποία δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την επιβίωση του ανθρώπου και την προσαρμογή του στο φυσικό περιβάλλον, πραγματοποιείται η γένεση των τεχνών και σχηματίζονται οι πρώτες κοινωνίες. Δεν πρόκειται δηλαδή για γνώσεις χορηγημένες εκ των προτέρων ως ολοκληρωμένο σύνολο, a priori. Στην προηγούμενη φάση του Επιμηθέα συντελείται ο βιολογικός σχηματισμός του ανθρώπου και στη φάση του Προμηθέα εκδηλώνεται ο πνευματικός σχηματισμός του, ο οποίος τον ορίζει άλλωστε ως είδος. Η ερμηνεία αυτή συμφωνεί με την άποψη των σοφιστών και του Πρωταγόρα ότι όλα είναι προϊόντα της πείρας που συσσωρεύεται με την πάροδο του χρόνου, δηλαδή πρόκειται για επώδυνες, δύσκολες και κοπιαστικές κατακτήσεις του ανθρώπου μέσα στον χρόνο.

5. Γιατί η φωτιά και οι τέχνες παρουσιάζονται στον μύθο ως δώρο του Προμηθέα και όχι ως ανακάλυψη του ανθρώπου;

Απάντηση

Τα δώρα που δόθηκαν στον άνθρωπο, δηλαδή η έντεχνος σοφία, η φωτιά και, όπως θα δούμε και στην επόμενη ενότητα, η αιδώς και η δίκη, παρουσιάζονται ως δώρα των θεών, ενώ δεν γίνεται αναφορά στην προέλευση των εφοδίων που δόθηκαν στα ζώα από τον Επιμηθέα. Αυτό αποδεικνύει τη μεγάλη αξία τους για την εξέλιξη του ανθρώπου. Επιπλέον, το ότι παρουσιάζονται ως δώρα των θεών και όχι ως ανακαλύψεις του ανθρώπου μπορεί να θεωρηθεί και ως ένδειξη σεβασμού προς αυτούς και προσπάθεια αποφυγής ύβρης εκ μέρους των ανθρώπων.

Η μετάβαση του ανθρώπου από την κατάσταση των βιολογικών εξαρτήσεων στην αναζήτηση της αυτονομίας του συμβολίζεται με τον Προμηθέα και τη φιλόανθρωπη κλοπή των «δώρων» του για τον άνθρωπο από το εργαστήριο της Αθηνάς και του Ηφαίστου. Έτσι η κλοπή δεν κρίνεται ως παράβαση ηθικής φύσεως που δεν έπρεπε να γίνει, αλλά ως ευρηματική πράξη του Προμηθέα-ανθρώπου που υπαγορεύεται από την ίδια την αρχή της αναπλήρωσης στη φύση, η οποία κατηύθυνε και τη μοιρασιά του Επιμηθέα. Τα «δώρα» αναπληρώνουν τη φυσική αδυναμία του ανθρώπου στον κόσμο. Η κατ' αναγκαιότητα, λοιπόν, παράβαση έχει πρακτικό αντίκρισμα στον άνθρωπο, καθώς η τεχνογνωσία και η γνώση της τέχνης της φωτιάς επιτρέπουν στον άνθρωπο να επινοεί προς το ζήν και να εφαρμόζει πρακτικά τις επινοήσεις του. Ο άνθρωπος είναι σε θέση με τις δύο αυτές κατακτήσεις να μετασχηματίζει τους σχεδιασμούς και τις επινοήσεις του σε πρακτικό πρόγραμμα ζωής. Πρόκειται συνεπώς για την πρώτη ενέργεια της ανθρώπινης ελευθερίας, που είναι και ρήξη με την προ-ανθρώπινη τάξη του κόσμου. Σημειολογικά η ανωτερότητα των «δώρων» και συνακόλουθα του ανθρώπινου είδους σε σχέση με τα εφόδια και τα ζωικά είδη, στα οποία τα μοίρασε ο Επιμηθέας, αποδίδεται με την «κάθοδο των δώρων», καθώς ο Προμηθέας τα μεταφέρει από τον Όλυμπο, τον χώρο των θεών.

6. Γιατί δεν μπορούσε πια ο Προμηθέας να μπει στην κατοικία του Δία;

Απάντηση

Ο Προμηθέας δεν μπορούσε πια να μπει στην κατοικία του Δία, γιατί δεν είχε τα χρονικά περιθώρια, αφού πλησίαζε ο χρόνος ο καθορισμένος από τη μοίρα να βγει ο άνθρωπος στο φως και επειδή τη φρουρούσαν οι φύλακες του. Οι φύλακες του Δία ήταν η Βία και το Κράτος, που αναφέρονται τόσο στη *Θεογονία* του Ησιόδου όσο και στον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου. Πρόκειται για τα όργανα εξουσίας του Δία. Στον μύθο του Πρωταγόρα συμβολίζουν τη δυσκολία και τις επίπονες προσπάθειες του ανθρώπινου γένους να αποκτήσει την πολιτική τέχνη, τις γνώσεις δηλαδή για την οργάνωση κοινωνιών και για την ανάπτυξη πνευματικού πολιτισμού. Έμμεσα προβάλλει την αξία και τη σημασία της τέχνης που υπόσχεται ότι διδάσκει στους νέους της Αθήνας.

Ο Πρωταγόρας όμως θεωρεί σκόπιμο να αναφέρει στο σημείο αυτό της αφήγησης ότι ο Προμηθέας δεν μπόρεσε να δώσει στους ανθρώπους την πολιτική τέχνη, το υψηλότερο και καλύτερο δώρο, φυλαγμένο από τον ίδιο τον Δία, αλλά με την πράξη κλοπής περιορίστηκε στο δώρο της τεχνογνωσίας, ευεργετικό βέβαια, αλλά κατώτερο. Με την αναφορά αυτή προοικονομεί την έκβαση του μύθου και συγκρατεί την εύκολη και όχι πάντα δικαιολογημένη αισιοδοξία που προκαλεί η τεχνική. Γίνεται σαφές ότι η πολιτική τέχνη είναι ανώτερη κατάκτηση, η οποία στον μύθο χαρακτηρίζει την κοινότητα των θεών και όχι των ανθρώπων και αποτελεί στοιχείο εξουσίας του Δία απέναντι στους άλλους θεούς και τον κόσμο.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η άποψη που συνάγεται από τον μύθο και αποδίδεται στον Πρωταγόρα ότι στην προϊστορία του ανθρώπινου γένους προηγήθηκε η κατάκτηση τεχνικής πρόσφορης για τον βιοπορισμό του και ακολούθησε η κατάκτηση της πολιτικής τέχνης. Άρα η κατάκτηση της τεχνικής από τον άνθρωπο, που χαρακτηρίζεται σαν τιτανική πράξη κλοπής, συνέβη σε μια πρώιμη φάση, προκοινωνική και δείχνει τις τότε δυνατότητες του ανθρώπινου πνεύματος. Αντίθετα, η πολιτική ήταν ακόμη απρόσιτη σχεδόν στο ανθρώπινο πνεύμα και κατακτήθηκε σε υστερότερη στιγμή της ιστορίας του ανθρώπου και αφού είχαν διαμορφωθεί οι κατάλληλες συνθήκες.

7. Τι συμβολίζει, κατά τη γνώμη σας, η κλοπή της φωτιάς από τον Προμηθέα;

Απάντηση

Η μετάβαση του ανθρώπου από την κατάσταση των βιολογικών εξαρτήσεων στην κατάσταση της αυτονομίας του νοήμονος όντος συμβολίζεται με τον Προμηθέα και την φιλόανθρωπη κλοπή των «δώρων» του για τον άνθρωπο από το εργαστήρι της Αθηνάς και του Ηφαίστου. Έτσι η κλοπή δεν κρίνεται ως παράβαση ηθικής φύσεως που δεν έπρεπε να γίνει, αλλά ως ευρηματική πράξη του Προμηθέα-ανθρώπου που υπαγορεύεται από αυτή την ίδια την αρχή, η οποία κατηύθυνε και τη μοιρασιά του Επιμηθέα, της σύμμετρης και ισόροπτης διατήρησης του φυσικού κόσμου και της αναπλήρωσης της φυσικής αδυναμίας του ανθρώπου σε αυτόν. Η κατ' αναγκαιότητα, λοιπόν, παράβαση έχει πρακτικό αντίκρισμα στον άνθρωπο, καθώς η τεχνογνωσία και η γνώση της τέχνης της φωτιάς επιτρέπουν στον άνθρωπο να επινοεί τα προς το ζήν και να εφαρμόζει πρακτικά τις επινοήσεις του. Ο άνθρωπος είναι σε θέση με τις δύο αυτές κατακτήσεις να μετασχηματίζει τους σχεδιασμούς και τις επινοήσεις του σε πρακτικό πρόγραμμα ζωής. Πρόκειται συνεπώς για την πρώτη ενέργεια της ανθρώπινης ελευθερίας, που είναι και ρήξη με την προ-ανθρώπινη τάξη του κόσμου.

Τα δώρα του Προμηθέα συνετέλεσαν στο να αποκτήσει ο άνθρωπος «τὴν περὶ τὸν βίον σοφίαν», χρήσιμες δηλαδή γνώσεις προκειμένου να αντισταθμίσει τις ελλείψεις των εφοδίων που είχαν δοθεί στα υπόλοιπα έμβια όντα. Έτσι, ο άνθρωπος μπόρεσε με τη γνώση να καλύψει τις βιολογικές του ανάγκες (τροφή, στέγη, ένδυση, υπόδεση, κ.τ.λ.) και να κυριαρχήσει πάνω στη φύση, να την αλλάξει και να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής του. Αυτά ακριβώς τα πρώτα βασικά επιτεύγματά του υποδηλώνονται με τη φράση «εὐπορία μὲν ἀνθρώπῳ τοῦ βίου γίγνεται». Ο άνθρωπος όμως δεν σταμάτησε εκεί: ανέπτυξε γλώσσα, θρησκεία, δηλαδή πολιτισμό, και αργότερα ανέπτυξε και αρετές, όπως ο σεβασμός, η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, που τον βοήθησαν να οργανωθεί πολιτικά και να συμβιώσει αρμονικά με τους συνανθρώπους του. Αυτά, λοιπόν, τα εφόδια του έδωσαν τη δυνατότητα όχι μόνο να επιβιώσει, αλλά και να διαφοροποιηθεί σημαντικά από τα άλλα έμβια όντα.

Γενικά η κατάκτηση τεχνικής συνδέεται με την ανάπτυξη τεχνικών δεξιοτήτων, την οργάνωση της εργασίας ως κατασκευαστικής διαδικασίας, για παράδειγμα σπιτιών, όπλων, εργαλείων, με την επινόηση συμβολικών συστημάτων επικοινωνίας και αντιμετώπισης καθημερινών αναγκών, πχ. γλώσσα, γραφή, αριθμηση, με την καλλιέργεια, πχ. γης, και με την αγωγή, καθώς όλα αυτά δεν είναι εξωτερικά προς τη φύση του ανθρώπου, αλλά την επηρεάζουν και οδηγούν τον άνθρωπο σταδιακά σε έλεγχο των παθών και οργάνωση της άμυνάς του προς τους άλλους.

Ενότητα 4

1. α) Ποια είναι η συνεισφορά του Δία στον πολιτισμό, σύμφωνα με τον μύθο του Πρωταγόρα; β) Σε τι διαφέρει η προσφορά του Δία από το δώρο της φωτιάς του Προμηθέα;(ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 83)

Απάντηση

α) Σύμφωνα με τη μυθολογία, η Δίκη (ή Νέμεσις) ήταν η κόρη του Δία και της Θέμιδας, ενώ η Αϊδώς ήταν σύντροφος της Δίκης και καθόταν σε θρόνο δίπλα στον Δία. Η Δίκη, που τη βοηθούσαν οι Ερινύες, επέβλεπε την τήρηση της ηθικής τάξης στον κόσμο και τιμωρούσε όσους επιχειρούσαν να την ανατρέψουν. Στο κείμενο δεν παρουσιάζονται όμως ως θεότητες, αλλά ως ηθικές ιδιότητες ή αξίες, που μοιράζονται και διδάσκονται στους ανθρώπους.

Ο Δίας, για να διασφαλίσει την προοπτική επιβίωσης των ανθρώπων που διέτρεχαν άμεσο κίνδυνο αφανισμού, αποφασίζει να τους προσφέρει *την αϊδῶ και την δίκην*. Έτσι, θα είναι δυνατή η συγκρότηση κοινωνιών και η περαιτέρω ανάπτυξη του πολιτισμού. Η ενέργεια αυτή του Δία δείχνει το ενδιαφέρον και τη φροντίδα του για τους ανθρώπους.

Αϊδώς: είναι ο σεβασμός, το αίσθημα ντροπής του κοινωνικού ανθρώπου για κάθε πράξη που προσκρούει στον καθιερωμένο ηθικό κώδικα του κοινωνικού περιβάλλοντος. Η δράση της είναι ανασταλτική και αποτρεπτική και συμπίπτει με τη λειτουργία της ηθικής συνείδησης. Το συναίσθημα

αυτό λειτουργεί και ως κίνητρο για την εκτέλεση του χρέους και του καθήκοντος που επιβάλλει η κοινωνία στα μέλη της, αφού με τον τρόπο αυτό αποφεύγεται η αγανάκτηση και η αποδοκιμασία των άλλων.

Δίκη: είναι το συναίσθημα της δικαιοσύνης, η ενύπαρκτη στον άνθρωπο αντίληψη για το δίκαιο και το άδικο, ο σεβασμός των γραπτών και άγραφων νόμων και των δικαιωμάτων των άλλων, καθώς και οι ενέργειες για την αποκατάσταση αυτών των δικαιωμάτων, όταν καταστρατηγούνται βάνουσα από κάποιον. Η δίκη εκδηλώνεται με τη δημιουργία και την τήρηση κανόνων δικαίου, την κατοχύρωση του δικαίου, του ορθού και του νόμιμου. Έτσι περιστελλεται ο ατομικισμός και ο εγωισμός και εξασφαλίζεται η αρμονική κοινωνική συμβίωση.

Κάθε πολιτισμικά προηγμένη κοινωνία θεμελιώνεται στις αξίες της αιδούς και της δίκης. Οι αξίες αυτές είναι καθολικές και συνιστούν παράγωγα της εξέλιξης τόσο της ηθικής συνείδησης, όσο και του πολιτισμού που την εκφράζει και την κατευθύνει.

β) Στην εξέλιξη του μύθου, όπως ήδη είδαμε, κάθε στάδιο της ανθρώπινης παρουσίας και εξέλιξης στον κόσμο συμβολίζεται με κάποιον θεό και την προσφορά του στον άνθρωπο. Το στάδιο της βιολογικής συγκρότησης του ανθρώπου συμβολίζεται με τον Επιμηθέα, το επόμενο, της δημιουργίας τεχνικού πολιτισμού, με τον Προμηθέα και τα δώρα του και το τελευταίο, του σχηματισμού της πολιτικής κοινωνίας, με τον Δία και τη δική του προσφορά στον άνθρωπο. Αξιολογώντας και συγκρίνοντας τα δώρα του Προμηθέα και του Δία, αρχικά μπορούμε να πούμε ότι συνδέονται με διαφορετικές φάσεις εξέλιξης και ανταποκρίνονται σε διαφορετικές ανάγκες του ανθρώπου.

Ειδικότερα, τα «δώρα του Προμηθέα», (*έντεχνος σοφία και πύρ*), προϊόν κλοπής από την Αθηνά και τον Ήφαιστο, βοήθησαν τον άνθρωπο να προφυλαχθεί από τη φύση και παράλληλα έθεσαν τα θεμέλια του υλικού και τεχνικού πολιτισμού. Εκφράζουν την ανάγκη του ανθρώπου να αντισταθμίσει τη φυσική του αδυναμία με δικά του δημιουργήματα και να επιβιώσει απέναντι στην άλογη δύναμη της φύσης. Όμως με αυτά ο άνθρωπος, παρά τα σπουδαία βήματα που έκανε, δεν μπόρεσε να επιβληθεί στη φύση και να υπερασπίσει αποτελεσματικά την ύπαρξή του, δηλαδή δεν μπόρεσε ούτε να αντιμετωπίσει τα θηρία ούτε να οργανώσει κοινωνίες.

Αντίθετα, τα δώρα του Δία, που ήταν προσφορά του ίδιου, έσωσαν τον άνθρωπο από τον αφανισμό, αλλά κυρίως τον βοήθησαν να αποκτήσει την πολιτική αρετή, να δημιουργήσει κοινωνίες και να αναπτύξει υψηλό επίπεδο πολιτισμού. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο Δίας δεν δώρισε στον άνθρωπο την πολιτική τέχνη, αν και την κατείχε, αλλά την αιδώ και τη δίκη, με τις οποίες ο άνθρωπος είναι σε θέση να κατακτήσει την πολιτική τέχνη. Τα «δώρα του Δία» εκφράζουν ένα ανώτερο στάδιο εξέλιξης του πολιτισμού, κατά το οποίο ο άνθρωπος ωριμάζει ηθικοπνευματικά και παράγει πολιτισμό που προσανατολίζεται όχι απλώς από την ανάγκη του ζην, αλλά από τη συνειδητοποίηση της αξίας του εὖ ζην.

2. Πώς βλέπετε να ορίζεται η πολιτική αρετή μέσα στο απόσπασμα;(ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 83)

Απάντηση

Την πολιτική αρετή με βάση τον τρόπο, με τον οποίο χρησιμοποιείται στο απόσπασμα, θα την χαρακτηρίζαμε περιεκτική έννοια, επειδή ο Πρωταγόρας τη συνδέει με τις έννοιες της αιδούς, της δίκης και της σωφροσύνης που συνιστούν συστατικά της. Χρειάζεται βέβαια να διευκρινισθεί ότι οι αξίες αυτές δόθηκαν ως πρότυπα που έπρεπε να κατακτηθούν από τους ανθρώπους με τη λογική και τον προσωπικό αγώνα. Άλλωστε ο Δίας, αν και κατείχε την πολιτική αρετή, δεν την δώρισε στον άνθρωπο. Αντίθετα, δώρισε την αιδώ και τη δίκη, μέρη της πολιτικής αρετής, για να κατακτήσει την πολιτική αρετή μόνος του ο άνθρωπος με τον προσωπικό αγώνα του. Η πολιτεία που θεμελιώνεται σε αυτές είναι δημοκρατική, γιατί ο αμοιβαίος σεβασμός και το αίσθημα δικαιοσύνης των πολιτών εμπεδώνουν την εμπιστοσύνη μεταξύ τους και με την πολιτεία και εξασφαλίζουν ισορροπία στις σχέσεις τους.

Η πολιτική αρετή ως ολοκλήρωση των επιμέρους αρετών ήταν προϋπόθεση της πολιτικής πράξης και απαιτούσε καθολική κατάρτιση (στο καθεστώς της άμεσης δημοκρατίας ο πολίτης όφειλε να διατυπώνει προτάσεις στο βουλευτικό σώμα για όλα τα θέματα δημόσιου ενδιαφέροντος) και ηθικές

ιδιότητες, όπως δικαιοσύνη, σύνεση, αυτονομία, παρρησία κτλ. Συγγενής έννοια είναι η «ανδρός αρετή», δηλαδή η άρτια διαμόρφωση του σωστού ανθρώπου.

3. Πώς βλέπετε να διαρθρώνονται, μέσα στον μύθο του Πρωταγόρα, τα στάδια της εξέλιξης του πολιτισμού που κατακτά ο άνθρωπος; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 83)

Απάντηση

Τα στάδια εξέλιξης της ανθρωπότητας

1^ο Στάδιο

Ανυπαρξία θνητών όντων

(Ήν γάρ ποτε χρόνος ὅτε θεοὶ μὲν ἦσαν, θνητὰ δὲ γένη οὐκ ἦν)

2^ο Το Επιμηθεϊκό Στάδιο

Δημιουργία θνητών όντων και του ανθρώπου

3^ο Το Προμηθεϊκό Στάδιο

Δημιουργία υλικοτεχνικού πολιτισμού

- βωμοὶ καὶ ἀγάλματα θεῶν
- φωνὴν καὶ ὀνόματα
- οἰκῆσεις
- ἐσθῆτας
- ὑποδέσεις
- στρωμνὰς
- ἐκ γῆς τροφὰς

4^ο Το Στάδιο των δώρων του Δία

Η συγκρότηση πολιτικών κοινωνιών στη βάση ηθικών αρχών συνύπαρξης

4. Συγκρίνετε τον μύθο του Πρωταγόρα με το απόσπασμα του Αισχύλου από τον *Προμηθεά Δεσμώτη*. (βλέπε σχολικό βιβλίο σελ. 64-68) (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 83)

Απάντηση

Και στα δύο αποσπάσματα ο Προμηθεάς παρουσιάζεται ως ο ευεργέτης του ανθρώπου χάρη στο δώρο της φωτιάς.

Στον *Προμηθεά* του Αισχύλου οι άνθρωποι πριν από την παρέμβαση του Προμηθεά ζούσαν σε σπηλιές και δεν διέθεταν πρακτική νοημοσύνη για να μπορούν να συλλάβουν, να κατανοήσουν τον κόσμο και να επινοήσουν τρόπους βελτίωσης της ζωής τους. Ο Προμηθεάς, λοιπόν, τους διδάσκει όλες τις τέχνες: αρχιτεκτονική, ξυλουργική, αστρονομία, μαθηματικά, γραφή, γλώσσα, ιστορία, γεωργία, τη χρήση των ζώων και την ίππευση, τη ναυτική τέχνη, την ιατρική, τη φαρμακευτική, τη μαντική και τη μεταλλοτεχνία.

Ο Πρωταγόρας στον μύθο του από τις παραπάνω τέχνες αναφέρει μόνο την αρχιτεκτονική, τη γλώσσα και τη χειροτεχνία, δηλαδή τα ενδύματα, τα υποδήματα και τις τροφές, ενώ προσθέτει τη θρησκεία. Συνεχίζει όμως τον μύθο με την αναφορά στην οργάνωση κοινωνιών και στην παρέμβαση του Δία.

Στόχος, λοιπόν, του *Προμηθεά* του Αισχύλου είναι να απαριθμήσει τις ευεργεσίες του, που αποτελούν άλλωστε τον υπερασπιστικό του λόγο απέναντι στη βία του Δία, ενώ ο Πρωταγόρας στον μύθο αναφέρεται στις ευεργεσίες του Προμηθεά στο πλαίσιο κοινωνιολογικών και ανθρωπολογικών προβληματισμών: κάνει αναφορά στα δώρα του Προμηθεά, προκειμένου σταδιακά να φτάσει να αποδείξει «το διδακτόν της πολιτικής αρετής» ως δώρο του Δία.

5. Πώς ο άνθρωπος απέκτησε συγγένεια με τους θεούς και γιατί η έντεχνος σοφία και η φωτιά θεωρούνται θεϊκά στοιχεία;

Απάντηση

Στο πλαίσιο του μύθου η φωτιά αποτελεί το θεϊκό μερίδιο που είχαν την τύχη, χάρη στην παρέμβαση του Προμηθέα, να λάβουν οι άνθρωποι. Είναι θεϊκό:

α) γιατί το κατείχαν ως τότε μόνο οι θεοί,

β) γιατί οι άνθρωποι το απέκτησαν με θεϊκή παρέμβαση του Προμηθέα,

γ) γιατί, επιτρέποντας στον άνθρωπο να αναπτύξει πολιτισμό, του επέτρεψε κατά συνέπεια να αναγνωρίσει την ύπαρξη των θεών. Η πρώτη, με την έννοια της κορυφαίας, και άμεση συνέπεια του δώρου της φωτιάς, σύμφωνα με τον Πρωταγόρα είναι ακριβώς η εμφάνιση της θρησκείας.

Η φωτιά αλλά και οι τεχνικές γνώσεις, «έντεχνος σοφία», επέτρεψαν στον άνθρωπο να δημιουργήσει τεχνικό πολιτισμό, μεταβάλλοντας την όψη της φύσης, κατά κάποιο τρόπο σαν δημιουργός-θεός. Η μεταμορφωτική δύναμη του στοιχείου της φωτιάς θεωρούνταν αποκλειστικό κτήμα των θεών, δηλαδή στοιχείο της θεϊκής ουσίας και ένα από τα μυστικά της δύναμής τους. Η έννοια της φωτιάς ως δυναμογόνου φυσικού στοιχείου απασχολεί ήδη τον Ηράκλειτο (ἀείζων πῦρ).

6. Πώς δικαιολογείται ένας αγνωστικιστής, ο Πρωταγόρας, να κάνει στο έργο του αναφορά στους θεούς;

Απάντηση

Ο Πρωταγόρας αρχίζει την παρουσίαση των κατακτήσεων του ανθρώπου από τη θρησκεία, παρά τον θρησκευτικό αγνωστικισμό του. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί αρχικά με βάση την ανάγκη συνοχής του μύθου (θείας μετέσχε μοίρας, πρώτον μὲν διὰ τὴν τοῦ θεοῦ συγγένειαν ζῶων μόνον θεοὺς ἐνόμισεν, καὶ ἐπεχείρει βωμούς τε ἰδρῦεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν) και λογικής αλληλουχίας. Δηλαδή, εφόσον οι άνθρωποι πήραν μέρος σε κάτι που μέχρι τότε ανήκε μόνο στους θεούς, σύμφωνα με τον μύθο, αυτό τους οδήγησε στην πίστη ότι υπάρχουν θεοί και ότι οι άνθρωποι έχουν πνευματική συγγένεια με αυτούς. Αποτέλεσμα ήταν να αναπτύξουν θρησκεία και θρησκευτική τέχνη.

Επιπλέον η πρόταξη θρησκευτικής συμπεριφοράς «ἐπεχείρει βωμούς τε ἰδρῦεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν» και θρησκευτικού συναισθήματος «θεοὺς ἐνόμισεν» μπορεί να ερμηνευθεί και ως προβολή του υψηλότερου σημείου ανάπτυξης που παρουσίασε το ανθρώπινο είδος στο προμηθεϊκό στάδιο. Αυτό σημαίνει ότι ο Πρωταγόρας αξιολόγησε τη θρησκεία ως πολύ σημαντική κατάκτηση του ανθρώπου ανάμεσα στις άλλες, γιατί δείχνει ότι ο άνθρωπος απέκτησε εξελικτικά τη δυνατότητα να τον απασχολεί η έννοια της δημιουργίας και να συνειδητοποιεί τη δική του θνητότητα απέναντι στην παντοδυναμία της φύσης. Από την άποψη της ιστορικής προσέγγισης η πίστη στους θεούς είναι εκδήλωση πνευματικής ωριμότητας του ανθρώπου, γιατί ο άνθρωπος περνά από την απλή, ενστικτώδη ύπαρξη στην αναζήτηση των παραγόντων που δημιουργήσαν τη φύση και πιθανότητα και των τρόπων να τους επηρεάζει για τη βελτίωση των όρων της ζωής του. Έτσι οι άνθρωποι αναπτύσσουν θρησκεία και θρησκευτική τέχνη: αρχίζουν να πιστεύουν στην ύπαρξη των θεών και να δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την οργάνωση και τέλεση των θρησκευτικών τελετών (κατασκευή βωμών και φιλοτέχνηση αγαλμάτων θεών).

Αναμφισβήτητη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ένας αγνωστικιστής, κάποιος δηλαδή που αμφέβαλλε για την ύπαρξη των θεών, ο σοφιστής Πρωταγόρας, κάνει αναφορά σ' αυτούς. Οι απόψεις που δικαιολογούν την αναφορά αυτή είναι οι εξής:

α) ίσως πρόκειται για πλατωνική θεωρία που έντεχνα τοποθετείται στο στόμα του Πρωταγόρα,

β) η λατρεία των θεών είναι αναμφισβήτητη πραγματικότητα, ένα ανθρωπολογικό δεδομένο που χρειάζεται εξήγηση.

γ) η χρήση συμβόλων αποτελεί χαρακτηριστικό του μύθου και η αναφορά στους θεούς φαίνεται να είναι συμβολική: ο Δίας συμβολίζει τη νομοτέλεια που υπάρχει στη φύση, ενώ ο Προμηθέας, ο Επιμηθέας (που συναντήσαμε στην προηγούμενη ενότητα) και ο Ερμής αποτελούν τα όργανα αυτής της νομοτέλειας, που ρυθμίζουν τις σχέσεις των όντων και εξασφαλίζουν ισορροπία.

7. Πώς δημιουργήθηκε η γλώσσα, κατά την άποψη του Πρωταγόρα; Να τη συγκρίνετε με την αρχαία παράδοση και τη σύγχρονη γλωσσολογία.

Απάντηση

Στον πνευματικό πολιτισμό εντάσσεται και η γλώσσα η οποία δημιουργείται κατά την εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού. Χρειάζεται να κατανοήσουμε τη γλώσσα ως ομιλητική ικανότητα του ανθρώπου που εξελίσσεται μαζί με τη σκέψη του και όχι απλώς μέσο επικοινωνίας. Σκέψη και γλώσσα συνυφαίνονται και αναπτύσσονται κατά τη διεργασία αξιοποίησης της έντεχνης σοφίας στον αγώνα επιβίωσης του ανθρώπου. Αναμφισβήτητα η γλώσσα συνιστά τεκμήριο πολιτισμικής προόδου, καθώς σημαίνει ότι ο άνθρωπος έχει κατακτήσει την ωριμότητα που του επιτρέπει να κωδικοποιεί τις σκέψεις σε λέξεις και έννοιες, να οργανώνει λογικές προτάσεις που τον εκφράζουν και τον εξυπηρετούν στη συνεννόησή του με τους άλλους. Κατά την άποψη του Πρωταγόρα, ο κώδικας αυτός πλάστηκε από τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος από πολύ νωρίς («ταχύ»: εννοεί στα πρώτα στάδια της ύπαρξης του ανθρώπου και όχι σε σύντομο χρονικό διάστημα) άρχισε να μετουσιώνει τους άναρθρους σε έναρθρους φθόγγους, να τους συνδυάζει φτιάχνοντας λέξεις και στη συνέχεια, προτάσεις, εκδηλώνοντας συγχρόνως την έλλογη ιδιότητά του.

Η άποψη αυτή φαίνεται να συμφωνεί με την άποψη των σοφιστών, ότι η γλώσσα δημιουργήθηκε **νόμω**, αλλά και με την άποψη σύγχρονων γλωσσολόγων. Αντίθετη σ' αυτή είναι η λεγόμενη θεοκρατική αντίληψη, την οποία υποστήριζε ο Ηρόδοτος. Σύμφωνα μ' αυτή, η γλώσσα υπάρχει **φύσει**, δηλαδή τη χάρισε στον άνθρωπο ο θεός, μόλις τον έπλασε. Πιο σύνθετη προσέγγιση της γλώσσας κάνει αργότερα ο Αριστοτέλης, ο οποίος συνθέτει στοιχεία και από τη φύσει και από τη νόμω θεώρηση της γλώσσας.

8. Γιατί η πολεμική τέχνη αναπτύσσεται μόνο μέσα στα πλαίσια μιας οργανωμένης κοινωνίας;

Απάντηση

Η πολιτική τέχνη είναι συνώνυμο της οργανωμένης κοινωνίας, η οποία προϋποθέτει σταθερό τόπο κατοικίας, κοινή γλώσσα, την ύπαρξη θεσμών και νόμων, στρατού και στόλου, ηθών, εθίμων, παραδόσεων και ιδανικών, ανάπτυξη γραμμάτων και τεχνών, και γενικά την ανάπτυξη τεχνολογίας και πολιτισμού. Η πολεμική τέχνη αναπτύσσεται μόνο μέσα στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινωνίας, γιατί εκεί παρουσιάζεται για πρώτη φορά η ανάγκη να υπερασπιστούν οι άνθρωποι τα υπάρχοντά τους και τα τεχνολογικά και πολιτισμικά επιτεύγματά τους από κάθε είδους εξωτερικό εχθρό, εκδηλώνεται δηλαδή η συνείδηση του συνανήκειν και της συνυπευθυνότητας των μελών της οργανωμένης κοινωνίας.

Πρέπει να επισημανθεί επίσης ότι ο πόλεμος, εδώ, παρά τα κακά που προξενεί, μπορεί να νοηθεί με τη «θετική» του σημασία: δεν είναι ο πόλεμος που έχει ως στόχο την κατάκτηση νέων εδαφών και τον αλληλοσπαραγμό των λαών (επεκτατικός πόλεμος), αλλά ο πόλεμος που αναπτύσσει τις ευγενείς ορμές του ανθρώπου, την άμυνα υπέρ του δικαίου και της ελευθερίας, που θέτει σε λειτουργία τα αντανakλαστικά των εθνών για δημιουργική επιβίωση.

9. Ποια είναι τα μέρη της πολιτικής αρετής, σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, και ποια η σημασία τους για τη συγκρότηση κοινωνιών;

Απάντηση

Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, συστατικά της πολιτικής αρετής είναι η αιδώς και η δίκη. Αιδώς είναι ο σεβασμός, το αίσθημα ντροπής του κοινωνικού ανθρώπου για κάθε πράξη που προσκρούει στον καθιερωμένο ηθικό κώδικα του κοινωνικού περιβάλλοντος. Η δράση της είναι ανασταλτική και αποτρεπτική και συμπίπτει με τη λειτουργία της ηθικής συνείδησης. Δίκη είναι το συναίσθημα της δικαιοσύνης, η ενύπαρκτη στον άνθρωπο αντίληψη για το δίκαιο και το άδικο, ο σεβασμός των γραπτών νόμων και των δικαιωμάτων των άλλων.

Χάρη στην αιδώ και στη δίκη εξασφαλίζεται η αρμονική συμβίωση μέσα στην πόλη, η συνοχή του συνόλου, η ισορροπία και η ευταξία. Με αυτές αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις

φιλίας, συνεργασίας, αλληλεγγύης και αλληλοσεβασμού (**«ἴν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί»**). Στο περιεχόμενο της πολιτικής αρετής, πέρα από την αἰδῶ και τη δίκη, ο Πρωταγόρας εντάσσει και τη σωφροσύνη (**«ὄταν δὲ εἰς συμβουλήν πολιτικῆς ἀρετῆς ἴωσιν, ἦν δεῖ διὰ δικαιοσύνης πᾶσαν ἰέναι καὶ σωφροσύνης»**) και την ευσέβεια (η τελευταία θα αναφερθεί στις ενότητες 5 και 7). Ἐτσι προοικονομείται η σχετική σωκρατική αναζήτηση των μερών της αρετής, προκειμένου να οριστεί η έννοια της αρετής.

10. α. Σε ποιο σημείο του κειμένου γίνεται αναφορά στον καταμερισμό της εργασίας;
β.1. Ποια σημασία τού αποδίδει ο Πρωταγόρας για την εξέλιξη του πολιτισμού και
β.2. γιατί η πολιτική αρετή δεν μπορούσε να περιλαμβάνεται στον καταμερισμό αυτό;

Απάντηση

α. Αναφορά στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας γίνεται στις φράσεις: **«εἷς ἔχων ἰατρικὴν πολλοῖς ἰκανὸς ἰδιώταις, καὶ οἱ ἄλλοι δημιουργοί», «αἱ τέχναι νενέμνται»** και «ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν».

β.1. Στη φράση **«εἷς ἔχων ἰατρικὴν πολλοῖς ἰκανὸς ἰδιώταις, καὶ οἱ ἄλλοι δημιουργοί»** γίνεται αναφορά στη χρησιμότητα του καταμερισμού της εργασίας. Ὅσον αφορά, λοιπόν, τις τέχνες ο καταμερισμός είναι απολύτως απαραίτητος, διότι ἔτσι: α) εξυπηρετούνται καλύτερα οι πολίτες, αφού ένας τεχνίτης μπορεί να εξυπηρετήσει πολλούς πολίτες και β) υπάρχει δυνατότητα ἐμβάθυνσης και ἐξειδίκευσης σε κάθε τομέα, με ἀποτέλεσμα την πρόοδο και την ευημερία της κοινωνίας και γ) η ἐπιλογή του ἐπαγγέλματος είναι ὑπόθεση προσωπική του κάθε ἀνθρώπου και συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τις ἐιδικές δεξιότητες, ἰκανότητες, ταλέντα, κλίσεις που μπορεί να ἔχει. Ἐτσι οι δημιουργοί (< δῆμος + ἔργον) είναι αυτοὶ που παράγουν ἕνα ἔργο ωφέλιμο στον δῆμο, στον λαό. Στα ομηρικά χρόνια στους δημιουργοὺς ἀνήκαν οι μάντιες, οι γιατροί, οι κήρυκες, οι οἰκοδόμοι κτλ. και ο καταμερισμός της εργασίας ἀφορᾶ τους **ἰδιώτας** και ὄχι τους **πολίτας**.

β.2. Ο καταμερισμός ὁμως δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην πολιτική αρετή. Ο Πρωταγόρας με τη φράση **«αἱ τέχναι νενέμνται»** φαίνεται ὅτι ἀντιλαμβάνεται τη σημασία του καταμερισμού της εργασίας για την πρόοδο του πολιτισμοῦ, για αυτό και θέτει το ἐρώτημα με τον Ερμή. Ἀν ὁμως στον καταμερισμό της εργασίας ἐντασσόταν και η πολιτική, οι ἀνθρώποι δεν θα ἀποδέχονταν κοινές ἠθικές ἀξίες, και συνεπῶς δεν θα ἦταν δυνατόν να διαμορφωθῶν πολιτικές κοινωνίες που να στηρίζονται στη βάση κοινῶν ἀξιών. Στην πολιτική αρετή (αἰδῶς-δίκη) πρέπει να συμμετέχουν ὅλοι ἀνεξαιρέτως οι πολίτες, γιατί μόνο ἔτσι μπορούν να συγκροτηθῶν οργανωμένες και βιώσιμες κοινωνίες (**«οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν»**). Ἀντίθετα, με την ἀπουσία της οι κοινωνικοί ἀνταγωνισμοὶ θα οξύνονταν και θα κατέληγαν στην ἀλληλοεξόντωση των ἀνθρώπων. Συνεπῶς το ἐρώτημα του Ερμή είναι καίριο για την ἐμφάνιση της πολιτικής κοινωνίας, γιατί ο Δίας δεν μοιράζει την πολιτική τέχνη, ἀλλὰ δύο ἠθικές ἰδιότητες ἀναγκαῖες στους ἀνθρώπους για να οργανώσουν πολιτική κοινωνία. Ἐτσι ο Πρωταγόρας με την καθολικότητα και την ἀναγκαιότητα της αἰδούς και της δίκης προβαίνει στην ἠθική θεμελίωση της πολιτικής, θέση που ὑπερασπίζονται και ο Πλάτωνας και ο Ἀριστοτέλης.

Διαφορετικά, θα ἐπικρατήσει το χάος που ἐπικρατοῦσε και πριν ἀπὸ την οργάνωση κοινωνιῶν, με ἀποτέλεσμα την ἀδικία και την ἀλληλοεξόντωση. Η σημασία και η ἀυστηρότητα του νόμου του Δία για την πολιτική αρετή τόνίζεται ἀπὸ την ἐπιβολή θανατικής ποινῆς (**«κτείνειν ὡς νόσον πόλεως»**) σε ὅποιον δεν συμμετέχει σε αὐτή.

11. Η αἰδῶς και η δίκη δεν είναι ἐμφυτες στον ἀνθρώπο, κατανέμονται σε ὅλους μεν, ἀλλὰ σε μεταγενέστερο στάδιο. Ποια σημασία ἔχει η θέση αὐτή για τη διδασκαλία της αρετής που ἐπαγγέλλεται ο Πρωταγόρας;

Απάντηση

Ἀποψη του Πρωταγόρα είναι ὅτι η πολιτική αρετή δόθηκε στον ἀνθρώπο σ' ἕνα μεταγενέστερο στάδιο και ὄχι ἀπὸ την ἀρχή της δημιουργίας του. Αὐτές τις δύο ἀξίες τις διαθέτει ο ἀνθρώπος **ὡς ἠθικές καταβολές και προδιάθεση. Για να γίνουν ὁμως κτήμα του και να φτάσει στην πλήρη**

κατάκτηση της πολιτικής αρετής πρέπει να καταβάλει προσπάθεια και αγώνα. Ο άνθρωπος δεν γεννιέται, αλλά γίνεται κάτοχος της πολιτικής αρετής μέσα από μαθητεία σε αυτή, δηλαδή με διδασχή και προσπάθεια. Σ' αυτό θα συντελέσουν οι φορείς αγωγής αλλά και οι νόμοι με τις ποινές και τις κυρώσεις τους («Ἐπί πάντας,»... «καί πάντες μετεχόντων»... «κτείνειν ὡς νόσον πόλεως.»). Την άποψη αυτή θα επιχειρήσει να αποδείξει στις επόμενες ενότητες, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η πολιτική αρετή διδάσκαται.

Ενότητα 5

1. Γιατί η δικαιοσύνη και η πολιτική αρετή θεωρούνται, κατά τον Πρωταγόρα, στοιχεία σύμφυτα με την ίδια την ανθρώπινη ιδιότητα (τουλάχιστον από τη στιγμή που ο άνθρωπος εισέρχεται στον πολιτισμό); Αναλύστε τα επιχειρήματα του Πρωταγόρα στο απόσπασμα αυτό και προσθέστε τα δικά σας. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 86)

Απάντηση

Με δεδομένο ότι ο άνθρωπος σταδιακά έφθασε σε εκείνο το σημείο ωριμότητας, ώστε να συλλάβει την αιδώ και τη δίκη ως αναγκαία βάση της κοινωνικής ηθικής του και της πολιτικής αρετής, φαίνεται επαρκώς αιτιολογημένη η θέση του Πρωταγόρα ότι η δικαιοσύνη και η πολιτική αρετή είναι στοιχεία σύμφυτα με την ίδια την ανθρώπινη ιδιότητα. Κατά την άποψη του Πρωταγόρα, η πολιτική αρετή είναι σύμφυτη με την ιδιότητα του ανθρώπου ως μέλους μιας κοινωνίας και ως δημιουργού πολιτισμού. Αποτελεί, δηλαδή, την προϋπόθεση για τη συνοχή της κοινωνίας, την αρμονική συμβίωση μέσα σ' αυτή και την περαιτέρω ανάπτυξη πολιτισμού. Γι' αυτό και κρίνεται απαραίτητο να έχουν όλοι μερίδιο στην αρετή, αλλιώς να μην αποτελεί μέλος της κοινωνίας. Ο Πρωταγόρας επιχειρεί να αποδείξει αυτή τη θέση δείχνοντας α) την καθολικότητα της πολιτικής αρετής και β) το διδακτό της αρετής. Η άποψη αυτή στηρίζεται στα εξής επιχειρήματα:

- κάποιος που δεν είναι δίκαιος, θεωρείται μυαλωμένος, αν προσποιηθεί ότι είναι δίκαιος, ακόμα κι αν δεν είναι· αλλιώς, θεωρείται τρελός.
- όλοι πρέπει να ισχυρίζονται ότι είναι δίκαιοι, ακόμα κι αν δεν είναι
- πρέπει όλοι οι άνθρωποι να έχουν μερίδιο στην πολιτική αρετή και να συμμετέχουν στη δικαιοσύνη
- η συμμετοχή στην αρετή πρέπει να φαίνεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, δηλαδή ή κάποιος να έχει πράγματι τη δικαιοσύνη ή έστω να προσποιείται ότι την κατέχει.

Ο Πρωταγόρας προβάλλει ρεαλιστικά τη συμβατική αντίληψη της αθηναϊκής κοινωνίας ότι δεν μπορεί να υπάρχει άνθρωπος (ούτε κοινωνία) χωρίς στοιχειώδη αίσθηση δικαιοσύνης, γι' αυτό και δεν ανέχονται οι Αθηναίοι κανέναν να ομολογεί ότι είναι άδικος, ότι δηλαδή αρνείται τη δυνατότητα, το δικαίωμα και την υποχρέωση να είναι δίκαιος. Συγχρόνως, διαφαίνεται και η κοινωνική ηθική της αθηναϊκής κοινωνίας που απαιτούσε κάθε πολίτης να έχει πολιτική και κοινωνική συνείδηση, η οποία στοιχειωδώς εκδηλώνεται με κατάφαση του δικαίου. Αυτό αναγκαστικά οδηγούσε στο να υποστηρίζει κανείς, έστω με τα λόγια, ότι ήταν δίκαιος, γιατί διαφορετικά θα θεωρούνταν απειλή για τη συνοχή της κοινωνίας. Συνεπώς, ο Πρωταγόρας προβάλλει ως επιχείρημα για την καθολικότητα της πολιτικής αρετής το συμβατικό αίσθημα δικαίου που χαρακτηρίζει την αθηναϊκή κοινωνία. Ως πρόσθετα επιχειρήματα που επιβεβαιώνουν ότι η δικαιοσύνη και η πολιτική αρετή είναι σύμφυτες με την ίδια την ανθρώπινη ιδιότητα μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής:

1. Ο άνθρωπος ως είδος συνδέεται με την ύπαρξη οργανωμένης συμβιωτικής ομάδας, η οποία προϋποθέτει τη δικαιοσύνη και την πολιτική αρετή, προκειμένου να πάρει μορφή. Συνεπώς, η εκδήλωση των ειδολογικών γνωρισμάτων του ανθρώπου συνδέεται με αυτές τις δύο αρχές.
2. Οι δύο αυτές αρχές είναι αναγκαίες όχι απλώς για το ζήν, αλλά και για το εϋ ζήν των ανθρώπων, το οποίο είναι εφικτό μόνο στην οργανωμένη κοινωνία στη βάση της δικαιοσύνης και της πολιτικής αρετής.

3. Η δημιουργία και η εξέλιξη του πολιτισμού ως συγκροτήματος υλικών, πνευματικών και ηθικών κατακτήσεων, που καταξιώνουν το ανθρώπινο είδος, είναι προϊόν δικαιοσύνης και αρετής και όχι ανηθικότητας και κακίας.
4. Για τον άνθρωπο «το φυσικό δεν είναι και αξιόπρακτο». Αυτό σημαίνει ότι δεν υποτάσσεται στο ένστικτο και στη φυσική παρόρμηση, όπως κάθε άλλος ζωικός οργανισμός, αλλά συντάσσει κανόνες και αρχές, με τις οποίες ρυθμίζει τις σχέσεις του με τους ομοίους του. Άρα, ο άνθρωπος ως είδος απέναντι στο ένστικτο αντιτάσσει τη λογική και απέναντι στη φυσική βία την ηθική του.

2. Πώς προσπαθούν οι άνθρωποι να καλλιεργήσουν την ιδιότητα της δικαιοσύνης και της πολιτικής αρετής; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 86)

Απάντηση

Η φροντίδα, η άσκηση και η διδασκαλία αποτελούν τρεις μορφές αγωγής, με τις οποίες μπορεί να αποκτηθεί η πολιτική αρετή. Ως βοηθητικά στοιχεία αναφέρονται, επίσης, η τιμωρία και η νουθεσία, που αποβλέπουν στην ενίσχυση της μαθησιακής διδασκαλίας. Πιο συγκεκριμένα:

α) Η φροντίδα (έπιμέλεια) είναι η επιλογή των κατάλληλων παιδευτικών/μορφωτικών αγαθών που θα παρασχεθούν.

β) Η άσκηση (ἄσκησις) είναι η εξασφάλιση πραγματικών συνθηκών αγωγής. Οι άνθρωποι οφείλουν να ασκηθούν, δηλαδή να μάθουν να εφαρμόζουν αυτά που διδάσκονται, ώστε να είναι έτοιμοι να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στους ρόλους, που θα αναλάβουν αργότερα στο πλαίσιο της κοινωνίας και στη συναναστροφή τους με τους συνανθρώπους και τους συμπολίτες τους. Αυτό σημαίνει ότι στη διαδικασία της αγωγής είναι σημαντικό να αποκτήσουν οι άνθρωποι με τον εθισμό την προσδοκώμενη από την πολιτεία συμπεριφορά.

γ) Η διδασκαλία (διδασχία) είναι η θεωρητική κατάρτιση και η συστηματική παροχή γνώσεων στον μαθητή από τον δάσκαλο, που έχει την ευθύνη καθοδήγησης.

Για να είναι, βέβαια, αποτελεσματική η διαδικασία της αγωγής, οι παραπάνω μορφές αγωγής χρειάζεται να βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης και συμπληρωματικότητας.

Τέλος, η αναφορά στις τρεις μορφές αγωγής έμμεσα προβάλλει την αναγκαιότητα του καλού δασκάλου, δηλαδή του κατάλληλου και ικανού δασκάλου να αναλάβει την αγωγή του νέου.

3. Ο Πρωταγόρας προσκομίζει μια εμπειρική απόδειξη για την καθολικότητα της πολιτικής αρετής. Ποια είναι αυτή και γιατί θεωρείται τρελός όποιος δέχεται ότι δεν κατέχει τη δικαιοσύνη και την άλλη πολιτική αρετή;

Απάντηση

Ο Πρωταγόρας για να αποδείξει τη θέση του για την καθολικότητα της πολιτικής αρετής προβαίνει στη συγκριτική εξέταση δύο παραδειγμάτων από την αθηναϊκή κοινωνία. Το πρώτο αναφέρεται στη στάση της κοινής γνώμης απέναντι στους ειδικούς σε έναν τεχνικό τομέα, εδώ σε έναν αυλητή, και το δεύτερο στη στάση της κοινής γνώμης απέναντι στον πολίτη και στη σχέση του με τη δικαιοσύνη. Η διαφορετική στάση της κοινής γνώμης στη μια και στην άλλη περίπτωση είναι για τον Πρωταγόρα επαρκής λόγος για να πείσει τον Σωκράτη και το ακροατήριό του για την καθολικότητα της πολιτικής αρετής.

1ο παράδειγμα: «Ἐν γὰρ ταῖς ἄλλαις ἀρεταῖς, ὥσπερ σὺ λέγεις, ἔαν τις φῆ ἀγαθὸς αὐλητὴς εἶναι, ἢ ἄλλην ἠντιοῦν τέχνην ἢν μὴ ἔστιν, ἢ καταγελώσιν ἢ χαλεπαίνουσιν, καὶ οἱ οἰκεῖοι προσιόντες νουθετοῦσιν ὡς μαινόμενον.»

Η αρετή, εδώ, δεν έχει ηθικό περιεχόμενο, αλλά αποδίδει την ικανότητα και τις γνώσεις κάποιου σε έναν ειδικό τομέα. Η κοινή γνώμη των Αθηναίων, απορρίπτει αυστηρά όποιον ισχυρίζεται ότι έχει ειδικές γνώσεις, ενώ δεν έχει, δηλαδή όποιον δεν διαθέτει τη στοιχειώδη αυτογνωσία για το τι γνωρίζει και τι είναι. Όσον αφορά, λοιπόν, την ικανότητα ή τις γνώσεις σε κάποια τέχνη, επαινείται το να λείει κανείς την αλήθεια. Διαφορετικά, καταδικάζεται στη συνείδηση της κοινής γνώμης.

2ο παράδειγμα: «έν δὲ δικαιοσύνη καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ πολιτικῇ ἀρετῇ, ἐάν τινα καὶ εἰδῶσιν ὅτι ἄδικός ἐστιν, ἐάν οὗτος αὐτὸς καθ' αὐτοῦ τάληθῇ λέγη ἐναντίον πολλῶν, ὃ ἐκεῖ σωφροσύνην ἡγοῦντο εἶναι, τάληθῇ λέγειν, ἐνταῦθα μανίαν ...»

Αντίθετα, ὅσον ἀφορὰ τὴ δικαιοσύνη (καὶ τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ γενικότερα), θεωρεῖται σωστό το νὰ λένε ὅλοι ὅτι εἶναι δίκαιοι, ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶναι. Ἡ κοινὴ γνώμη ἀποδέχεται ὅτι ὁ καθένας εἴτε εἶναι δίκαιος εἴτε ὄχι πρέπει νὰ υποστηρίξει ὅτι εἶναι ἢ νὰ φαίνεται δίκαιος. Ὅποιος ἀποκλίνει ἀπὸ τὴ στάση αὐτῇ, δὲν μπορεῖ νὰ γίνετα ἀποδεκτὸς ὡς μέλος τῆς κοινωνίας. Φαίνεται ἐδραιωμένη ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ κοινωνικὴ συνύπαρξη τῶν ἀνθρώπων δὲν συμφωνεῖ με τὴν ἀδικία, ἡ ὁποία ἀπειλεῖ με διάσπαση τῆ συνοχῆ τῆς κοινωνίας, καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄνθρωπος που τουλάχιστον δὲν καταφάσκει στὴ δικαιοσύνη.

Εἰδικότερα, τὸ σκεπτικὸ τοῦ Πρωταγόρα μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ καὶ ὡς ἐξῆς: α) ἀκόμα κι ἓνας ἄδικος εἶναι σε θέση νὰ διακρίνει τὴ δίκαιη ἀπὸ τὴν ἀδικὴ πράξη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔχει μέσα τοῦ κάποια στοιχεῖα δικαιοσύνης, που ὅμως δὲν ἔχουν καλλιεργηθεῖ ἐπαρκῶς, ὥστε νὰ τὸν ἀποτρέψουν ἀπὸ τὴ διάπραξη τῆς ἀδικίας. Ἄρα, δὲν θα πει ἀλήθεια, ἂν ἰσχυριστεῖ ὅτι εἶναι ἄδικος. β) το νὰ ὁμολογεῖ κάποιος δημόσια τὴν ἀλήθεια, ὅτι δηλαδὴ εἶναι ἄδικος, θεωρεῖται παραφροσύνη, διότι:

- θα υποστεί ποινές,
- θα αμαυρωθεῖ ἡ δημόσια εἰκόνα τοῦ.

Κανένας λογικὸς ἄνθρωπος δὲν θέλει νὰ τοῦ συμβεῖ κάτι τέτοιο. Ὁ Πρωταγόρας φαίνεται νὰ διεισδύει στὴ νοοτροπία τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ παρατηρεῖ ὅτι δὲν τοὺς ἐνδιαφέρει το τι πρέπει ἢ εἶναι σωστό νὰ κάνουν, ἀλλὰ το τι τοὺς συμφέρει νὰ κάνουν. Ἐπίσης, δὲν τοὺς ἐνδιαφέρει ἡ πραγματικὴ τοὺς εἰκόνα (το εἶναι), ὅσο ἡ εἰκόνα που συνάδει με τὰ προβαλλόμενα κοινωνικὰ πρότυπα καὶ το κοινῶς ἀποδεκτὸ σύστημα ἀξιών (το φαίνεσθαι). Συνεπῶς, ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ καὶ το συμβατικὸ αἴσθημα δικαίου ἀφορὰ (καὶ πρέπει νὰ ἀφορὰ) ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, διαφορετικὰ θέτουν τὸν εαυτὸ τοὺς ἐξω ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ υφίστανται ὅ,τι συνεπάγεται αὐτό.

4. Νὰ ἀξιολογήσετε τὴν ἐμπειρικὴ ἀπόδειξη τοῦ Πρωταγόρα γιὰ τὴν καθολικότητα τῆς ἀρετῆς. Τὴ βρίσκετε πειστικὴ;

Απάντηση

Τὸ «τεκμήριον» τοῦ Πρωταγόρα εἶναι μιὰ υποδειγματικὴ ἐφαρμογὴ τῶν τεχνικῶν καὶ τῶν κανόνων τῆς ρητορικῆς. Αποτελεῖ ἐπὶ κλήση στὴν ἐμπειρία καὶ μάλιστα ἐμπειρία κοινὴ καὶ ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους καὶ γι' αὐτὸ εἶναι τυπικὸ τεκμήριο. Ἐπιπλέον, τὸ σχῆμα τῆς ἀντίθεσης, που χρησιμοποιεῖ ὁ ρήτορας γιὰ νὰ δείξει τι ἰσχύει στὸν χῶρο τῆς τεχνικῆς γνώσης καὶ τι στὸν χῶρο τῆς δικαιοσύνης, εἶναι ἓνα κλασικὸ, τυπικὸ στοιχεῖο ρητορικῆς που χρησιμοποιεῖται στους ρητορικοὺς λόγους. Ὡστόσο, ἡ ἀξιολόγηση τοῦ τεκμηρίου τοῦ Πρωταγόρα φανερώνει τὰ ἐξῆς τρωτὰ σημεῖα τοῦ:

α) Ἡ ἀποδεικτέα θέση ἔχει ἀποφαντικὴ διατύπωση («ἡγοῦνται ... μετέχουν»), ἐνῶ στὶς δύο αἰτιολογήσεις ὑπάρχει δεοντολογικὴ διατύπωση («δεῖν φάναι ἀναγκαῖον μετέχειν»), ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἔχει ἀποδεικτικὴ ἰσχύ. Δὲν ευσταθεῖ ὁ συλλογισμὸς ὅτι «ὅλοι ἔχουν τὴν πολιτικὴ ἀρετὴ, ἐπειδὴ ὅλοι πρέπει νὰ λένε ὅτι εἶναι δίκαιοι καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἔχουν ὅλοι μερίδιο σ' αὐτῇ». Αὐτὸ που μας ἐνδιαφέρει εἶναι τι πραγματικὰ συμβαίνει καὶ ὄχι τι πρέπει νὰ συμβαίνει. Ὁ συλλογισμὸς θα ἦταν λογικὰ ὀρθός, ἂν εἶχε ὡς συμπέρασμα τὴ φράση: «ἡγοῦνται πάντες ἄνθρωποι πάντα ἄνδρα δεῖν μετέχειν δικαιοσύνης τε καὶ τῆς ἄλλης πολιτικῆς ἀρετῆς».

β) «ἐάντε ᾧσιν ἐάντε μή»: ἡ φράση ἐρχεται σε ἀντίφαση με τὴν καθολικότητα τῆς ἀρετῆς, που υποστηρίχθηκε στὴν ἀποδεικτέα θέση, καθὼς ἐδῶ δηλώνεται ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄδικοι ἄνθρωποι.

γ) Ὁ συλλογισμὸς ἔχει περιορισμένη ἀποδεικτικὴ ἀξία, γιὰτί ὡς πρὸς τὴ μορφή εἶναι υποθετικὸς, στηρίζεται δηλαδὴ σε κρίσεις που ἰσχύουν ὑπὸ ὅρους καὶ ὄχι ἀπόλυτα.

δ) Οἱ προκείμενες δὲν εἶναι λογικὲς κρίσεις, ἀλλὰ ἐμπειρικὰ παραδείγματα καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ υποκειμενισμό.

5. «ἢ μὴ εἶναι ἐν ἀνθρώποις»: να συγκρίνετε την τιμωρία αυτή με τη θανάτωση («κτείνειν ὡς νόσον πόλεως») που προτάθηκε στην 4η ενότητα από τον Δία. Είναι η κύρωση αυτή ηπιότερη ή όχι και γιατί;

Απάντηση

Ο Πρωταγόρας φαίνεται ότι δέχεται πως η πολιτική ιδιότητα, έστω και ως κατάφαση στην έννοια της δικαιοσύνης, είναι ειδοποιό γνώρισμα του ανθρώπου και απαραίτητη προϋπόθεση για να είναι δεκτός στην πολιτική κοινωνία. Όταν και αυτό το ελάχιστο της κατάφασης στην έννοια του δικαίου λείπει από κάποιον, ο άνθρωπος αυτός δεν μπορεί να συγκαταλέγεται ανάμεσα στους ανθρώπους, γιατί υστερεί και αποτελεί απειλή για τους ιδρυτικούς σκοπούς της πολιτικής κοινωνίας. Έτσι, σ' αυτή την ενότητα προτείνεται αυτός **να μη συγκαταλέγεται μεταξύ των ανθρώπων, δηλαδή να εξορίζεται και να του στερούνται τα πολιτικά του δικαιώματα**. Απ' την άλλη, στην 4^η ενότητα είχε προταθεί από τον Δία η θανατική ποινή («κτείνειν ὡς νόσον πόλεως»). Ίσως η ποινή του Πρωταγόρα να φαίνεται ηπιότερη σε σχέση με αυτή που επιβάλλει ο Δίας· έχουν όμως και οι δύο τον ίδιο σκοπό: να οδηγήσουν τους ανθρώπους στην αρετή. Έτσι, προβάλλεται ο παιδευτικός ρόλος των νόμων. Αν, βέβαια, λάβουμε υπόψη μας τη σημασία που έχει η πόλη και η συμμετοχή του πολίτη στα κοινά την εποχή αυτή, καταλαβαίνουμε πως η ποινή που αναφέρει ο Πρωταγόρας είναι ισάξια ή και αυστηρότερη από αυτή που προτείνεται από τον Δία.

6. Πώς αποδεικνύει ο Πρωταγόρας ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται; Να καταγράψετε τα επιχειρήματά του και να τα αξιολογήσετε.

Απάντηση

Ο Πρωταγόρας, προκειμένου να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται, διακρίνει δύο κατηγορίες χαρακτηριστικών, τα φυσικά / έμφυτα και τα επίκτητα.

α) Προτερήματα και ελαττώματα που προέρχονται από τη φύση και την τύχη: σ' αυτή την κατηγορία εντάσσονται χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την εξωτερική εμφάνιση και τον ανθρώπινο οργανισμό. Φυσικά, δεν τον απασχολούν τα φυσικά προτερήματα, γιατί αυτά δεν του είναι απαραίτητα για την απόδειξή του, αφού όλοι θαυμάζουν αυτούς που τα έχουν. Με όποιον, όμως, έχει φυσικά ελαττώματα (ασχήμια, μικρό ανάστημα, ασθενικό σώμα) κανείς δεν οργίζεται ούτε προσπαθεί να τα διορθώσει με συμβουλές, διδασκαλία και τιμωρίες, γιατί δεν εξαρτώνται από τη βούληση και την ευθύνη του ανθρώπου («ἀπό τοῦ αὐτομάτου»). Αντίθετα, νιώθουν οίκτο και συμπόνια για τη σκληρότητα της φύσης ή της τύχης.

β) Χαρακτηριστικά που αποκτούν οι άνθρωποι ύστερα από φροντίδα, άσκηση και διδασκαλία. Σ' αυτή την κατηγορία εντάσσονται στοιχεία, που έχουν να κάνουν με τον χαρακτήρα του ανθρώπου κι επομένως με τις αρετές. Εύλογα, και πάλι, δεν ασχολείται με όσους ήδη διαθέτουν αυτές τις αρετές. Απ' αυτό, λοιπόν, το σημείο ξεκινά την απόδειξη του «διδακτού» της αρετής: όποιος δεν έχει αρετές, αλλά τα αντίθετα χαρακτηριστικά (για παράδειγμα την αδικία και την ασέβεια), οι άνθρωποι θυμώνουν μαζί του, τον τιμωρούν και τον συμβουλεύουν, διότι αδιαφόρησε να τα καλλιεργήσει. Άρα, η πολιτική αρετή διδάσκεται.

Η απόδειξη του Πρωταγόρα θεμελιώνεται σε σκέψη που διέπεται από πραγματικό ανθρωπισμό και λαμβάνει τον άνθρωπο ως μέτρο σύγκρισης. Από την άλλη, οργανώνεται με σοφιστικό τρόπο, με αποτέλεσμα να αποβλέπει στην πειθώ απλώς του δέκτη και όχι στην αναζήτηση και εύρεση της μίας και μοναδικής αλήθειας, που είναι το ζητούμενο του Σωκράτη. Ειδικότερα, ο μεθοδικός τρόπος, με τον οποίο πραγματεύεται ο Πρωταγόρας το θέμα του, και η ταξινόμηση προϋποθέσεων, επιχειρημάτων και λογικών παραδειγμάτων φανερώνουν ότι ο σοφιστής αγωνιά για την πειστικότητα των λόγων του και όχι για την εύρεση της απόλυτης αλήθειας. Ο σοφιστικός τρόπος προσέγγισης του θέματος φαίνεται, λοιπόν, στα εξής:

α) Η βασική φράση που χρησιμοποιεί ως τεκμήριο για την απόδειξη της αρετής («ἄσα δὲ ἐξ ἐπιμελείας καὶ ἀσκήσεως καὶ διδαχῆς οἴονται γίνεσθαι ἀγαθὰ ἀνθρώποις») αποτελεί την ίδια την αποδεικτέα θέση, αυτό δηλαδή που χρειάζεται να αποδειχθεί. Έχουμε, λοιπόν, το είδος σοφίσματος που ονομάζεται «λήψις τοῦ ζητουμένου».

β) «ὧ ἂν παραγίγηται» / «ἐάν τις ταῦτα μὴ ἔχη»: οι δύο φράσεις έρχονται σε αντίφαση είτε με τη θεωρία ότι η αρετή διδάσκεται, αφού αφήνεται να εννοηθεί ότι κάποιιο δεν μπορούν να την αποκτήσουν με τη διδασκαλία, είτε με τη θεωρία για την καθολικότητα της αρετής, αφού δέχεται ότι υπάρχουν και κάποιιο που δεν την κατέχουν.

γ) Παρουσιάζει ως άποψη των ανθρώπων γενικά, τη δική του απλώς άποψη για το θέμα.

δ) Υπολανθάνει η απαίτηση του ικανού και κατάλληλου δασκάλου, όπως ο ίδιος, για να διδάξει την πολιτική αρετή.

Συνολικά για τον αποδεικτικό λόγο του Πρωταγόρα στην ενότητα αυτή, μπορούμε να πούμε ότι η έλλειψη πειστικότητας των επιχειρημάτων του Πρωταγόρα οφείλεται κυρίως στην ασάφεια της διατύπωσής του. Πιο συγκεκριμένα, όταν ο Πρωταγόρας ισχυρίζεται ότι όλοι οι άνθρωποι κατέχουν την πολιτική αρετή («ήγούνται πάντες ἄνθρωποι πάντα ἄνδρα μετέχειν δικαιοσύνης τε καὶ τῆς ἄλλης πολιτικῆς ἀρετῆς») εννοεί ότι **όλοι έχουν μέσα τους στοιχεία πολιτικής αρετής ως προδιάθεση και καταβολές**. Πρέπει, όμως, να μεσολαβήσει η διδασκαλία για να φτάσουν στην πλήρη κατάκτησή της. Όταν, πάλι, ισχυρίζεται ότι υπάρχουν και κάποιιο που δεν την έχουν, εννοεί **αυτούς που δεν την έχουν αναπτύξει πλήρως, που έχουν αδιαφορήσει να την κατακτήσουν μέσω της διδασκαλίας** και, επομένως, έχουν μείνει στο στάδιο της προδιάθεσης, των καταβολών («ἐάντε ὧσιν ἐάντε μὴ / ὧ ἂν παραγίγηται» / «ἐάν τις ταῦτα μὴ ἔχη»). Συνεπώς, το πρόβλημα, κατά τον Πρωταγόρα, είναι πώς ο άνθρωπος με δεδομένη τη γενική αίσθηση του δικαίου (που του χαρίζουν η αιδώς και η δίκη ως προδιάθεση και καταβολές) μπορεί και πρέπει να παιδεύεται και να ευαισθητοποιείται προκειμένου να κατακτήσει μια δίκαιη συμπεριφορά από κοινωνικοπολιτική άποψη.

7. Είναι γνωστό ότι ο άνθρωπος μαθαίνει αρχικά με τη μίμηση. Γιατί, κατά τη γνώμη σας, την παραλείπει ο Πρωταγόρας;

Απάντηση

Στις μορφές αγωγής εντάσσεται και η μίμηση, την οποία σκόπιμα παραλείπει ο Πρωταγόρας, γιατί δεν εξυπηρετεί την επιχειρηματολογία του. Η μίμηση που έχει στόχο ανώτερα πρότυπα είναι θεμιτή. Όταν, όμως, κάποιιο μιμείται άκριτα ή αρνητικά πρότυπα, τότε ελλοχεύουν κίνδυνοι τόσο για την ανθρώπινη προσωπικότητα όσο και για το κοινωνικό σύνολο. Επομένως, η αποτελεσματικότητα της μίμησης είναι αμφισβητήσιμη και η αναφορά του σ' αυτή θα ανέτρεπε όλη του τη θεωρία για το «διδασκόν» της αρετής ή θα έστρεφε τη συζήτηση σε θέματα άσχετα ή με χαλαρή σχέση με το βασικό ζητούμενο για το διδασκόν της αρετής.

Ενότητα 6

1. Πώς παρουσιάζει εδώ την έννοια της τιμωρίας ο Πρωταγόρας; Αναλύστε τη θέση του, όπως παρουσιάζεται στον λόγο του, στις δύο τελευταίες ενότητες. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 88)

Απάντηση

Ο Πρωταγόρας αναφέρεται σε δύο είδη τιμωρίας κάνοντας χρήση δύο διαφορετικών ρημάτων:

α) Με το ρήμα τιμωροῦμαι αναφέρεται στην τιμωρία που έχει ως στόχο την εκδίκηση και την ικανοποίηση του αδικηθέντος.

β) Με το ρήμα κολάζω αναφέρεται στην έλλογη τιμωρία του αδικήσαντος με σκοπό τον σωφρονισμό του.

Κατά τη γνώμη του, ο άνθρωπος ως έλλογο ον οφείλει να επιβάλλει τιμωρίες με το δεύτερο σκεπτικό, απορρίπτοντας τα κίνητρα της ανταπόδοσης και της αντεκδίκησης. Η τιμωρία, για τον Πρωταγόρα, έχει παιδευτικό χαρακτήρα και όχι εκδικητικό και κατασταλτικό. Στόχος της δεν είναι η θεραπεία ενός αδικήματος που έχει ήδη διαπραχθεί, γιατί αυτό αποτελεί μια συντελεσμένη πια πραγματικότητα η οποία δεν μπορεί να αλλάξει («οὐ γὰρ ἂν τό γε πραχθὲν ἀγένητον θείη»). Αντίθετα, αφορά την αποτροπή διάπραξης μιας άδικης πράξης στο μέλλον («τοῦ μέλλοντος χάριν»). Πιο συγκεκριμένα, ο στόχος της είναι διπτός:

- ο σωφρονισμός του παραβάτη («ἵνα μὴ αὖθις ἀδικήσῃ μήτε αὐτὸς οὕτος»), ὥστε να μὴ διαπράξει ποτέ ξανά στο μέλλον ἀδίκημα και
- ο παραδειγματισμός («μήτε ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα») των υπολοίπων

2. Με ποιο πνεῦμα νομίζετε ὅτι θα πρέπει μια κοινωνία να εφαρμόζει τον νόμο και τις ποινές στους παραβάτες; (ερώτηση ἀπὸ το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 88)

Απάντηση

Στην κοινωνία στην οποία κυριαρχεί ο ὀρθὸς λόγος ο νόμος και η ποινή ἔχουν σκοπὸ να συνεισφέρουν αὐτοὺς που ἀδικοπραγούν και να παραδειγματίσουν ὅσους μάλιστα εύκολα ρέπουν στην ἀδικοπραγία. Αναγνωρίζεται επομένως ο κοινωνικοποιητικὸς, αναμορφωτικὸς και παιδευτικὸς ρόλος τους. Ωστόσο, για να λειτουργήσουν ο νόμος και η ποινή θετικά για την ηθική βελτίωση του ἀνθρώπου και την προαγωγή της συλλογικῆς ζωῆς, απαιτεῖται ευνομούμενη κοινωνία με ἀνθρωπιστικὸ προσανατολισμό, ο ὁποῖος σύντομα μπορεί να ἀναλυθεῖ στα εξής:

- ο νόμος να κατοχυρώνει τα δικαιώματα των πολιτῶν και να διασφαλίζει την ἀρμονική συμβίωση μέσα στην κοινωνία,
- επιβάλλεται σε περίπτωση νομικῆς ἐκτροπῆς να γίνεται ἐξαντλητικὴ διερεύνηση της ἐνοχῆς ἐνὸς ἀνθρώπου, που φέρεται ως ἐνοχος, ὥστε να ἀποφεύγεται η ἐπιβολὴ ἀδικῆς ποινῆς,
- η ποινή να σωφρονίζει και να παραδειγματίζει και να μὴν ἀποτελεῖ μέσο ἐκδίκησης και ἐπίδειξης ἰσχύος ἐκ μέρους της πολιτείας,
- η πολιτεία οφείλει να ἐκσυγχρονίζει το σωφρονιστικὸ της σύστημα και να σέβεται τα δικαιώματα των ἐκτιόντων ποινές,
- χρέος της πολιτείας εἶναι να μεριμνά για την ομαλή ἐπανένταξη των κρατουμένων στο κοινωνικὸ σύνολο,
- ο παραβάτης του νόμου στην ευνομούμενη κοινωνία ἔχει το δικαίωμα να ἀντιμετωπίζεται με κατανόηση και ἀνθρωπιά.

3. Να συγκρίνετε τη θέση του Πρωταγόρα για την τιμωρία με την ἀντίληψη που υπήρχε γι' αὐτή στην ἐποχὴ του. Ποιες ομοιότητες και διαφορές ἐντοπίζετε;

Απάντηση

Η θέση του Πρωταγόρα συγκριτικά με τις ἀντιλήψεις της ἐποχῆς του εἶναι ρηξικέλευθη και πρωτοποριακῆ. Πιο συγκεκριμένα, η τιμωρία, για τον Πρωταγόρα, ἔχει παιδευτικὸ χαρακτήρα και ὄχι ἐκδικητικὸ και κατασταλτικὸ. Στόχος της δὲν εἶναι η θεραπεία ἐνὸς ἀδικήματος που ἔχει ἤδη διαπραχθεῖ, γιατί αὐτὸ ἀποτελεῖ μια συντελεσμένη πια πραγματικότητα η ὁποία δὲν μπορεί να ἀλλάξει («οὐ γὰρ ἂν τό γε πραχθὲν ἀγένητον θεῖη»). Ἀντίθετα, ἀφορὰ την ἀποτροπὴ διάπραξης μιας ἀδικῆς πράξης στο μέλλον («τοῦ μέλλοντος χάριν»). Πιο συγκεκριμένα, ο στόχος της εἶναι διττός:

- ο σωφρονισμός του παραβάτη («ἵνα μὴ αὖθις ἀδικήσῃ μήτε αὐτὸς οὕτος»), ὥστε να μὴ διαπράξει ποτέ ξανά στο μέλλον ἀδίκημα και
- ο παραδειγματισμός («μήτε ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα») των υπολοίπων.

Οι Ἀθηναῖοι, ἀντίθετα, συνέδεαν την τιμωρία με την ἐκδίκηση και με την ἰκανοποίηση του ἴδιου του παθόντος ἢ των συγγενῶν ἐνὸς θύματος. Ὅπως πίστευαν ὅτι η ἀλαζονεία (ὑβρις) προκαλεῖ την ὀργή (τίσις) και την τιμωρία (νέμεσις) των θεῶν με στόχο την ἀποκατάσταση της ηθικῆς τάξης, κάτι ἀνάλογο ἀκολουθοῦσαν και στην καθημερινότητά τους στη συναναστροφή τους με τους ἄλλους ἀνθρώπους. Μια τέτοια στάση, βέβαια, δικαιολογεῖται, ἀν λάβουμε ὑπόψη τον πόνο και την ἀγανάκτηση του ἀνθρώπου που υφίσταται την ἀδικία. Η ομοιότητα, που θα μπορούσαμε να διακρίνουμε, εἶναι ὅτι και στις δύο περιπτώσεις στόχος της ποινῆς εἶναι να μὴν ἐπαναληφθεῖ η ἀδικῆ πράξη.

4. Πώς κρίνετε τη θέση του Πρωταγόρα για την παιδευτική σημασία της τιμωρίας σε σχέση με την εποχή της;

Απάντηση

Η άποψη του Πρωταγόρα κρίνεται ιδιαίτερα ρηξικέλευθη και πρωτοποριακή για την εποχή της, καθώς παρόμοιες αντιλήψεις άρχισαν να ακούγονται και να εφαρμόζονται για πρώτη φορά την εποχή του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (18^{ος} μ.Χ. αιώνας) από τον Τσεζάρε Μπεκαρία στο έργο του *Περί Εγκλημάτων και Ποινών*. Ωστόσο για την εποχή της ήταν μάλλον ανεφάρμοστη, γιατί οι Αθηναίοι συνέδεαν την τιμωρία με την εκδίκηση και με την ικανοποίηση του ίδιου του παθόντος ή των συγγενών ενός θύματος. Όπως πίστευαν ότι η αλαζονεία (ύβρις) προκαλεί την οργή (τίσις) και την τιμωρία (νέμεσις) των θεών με στόχο την αποκατάσταση της ηθικής τάξης, κάτι ανάλογο ακολουθούσαν και στην καθημερινότητά τους στη συναναστροφή τους με τους άλλους ανθρώπους. Μια τέτοια στάση, βέβαια, δικαιολογείται, αν λάβουμε υπόψη τον πόνο και την αγανάκτηση του ανθρώπου που υφίσταται την αδικία.

5. Ο Πρωταγόρας μιλώντας στην 4^η ενότητα για τη θανατική ποινή και στην 6^η για την παιδευτική σημασία της τιμωρίας φαινομενικά πέφτει σε αντίφαση. Εξηγήστε σε τι συνίσταται η αντίφαση αυτή και πώς τελικά αίρεται.

Απάντηση

Και πριν από το επιχείρημά του για τον παιδευτικό χαρακτήρα της ποινής, ο Πρωταγόρας αναφέρθηκε ήδη στην ποινή στην 4^η ενότητα, στο πλαίσιο του μύθου. Ο Πρωταγόρας στην 4^η ενότητα, διά στόματος Δία στον μύθο, πρότεινε για όποιον δεν συμμετέχει στην αιδώ και τη δίκη τη θανατική ποινή («κτείνειν ως νόσον πόλεως»). Σ' αυτή την ενότητα, αντίθετα, μιλά για την παιδευτική σημασία της τιμωρίας («ἴνα μὴ αὖθις ἀδικήσῃ μήτε αὐτὸς οὗτος μήτε ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα»). Φαινομενικά, λοιπόν, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια αντίφαση: η θανατική ποινή δεν αφήνει περιθώρια βελτίωσης στον δράστη, άρα αίρεται ο σωφρονιστικός χαρακτήρας της και, συνεπώς, η έλλογη σκοπιμότητα που πρέπει να έχει κάθε ποινή. Κατά συνέπεια, η αποδοχή της θανατικής ποινής αντιφάσκει με την αποδοχή του σωφρονιστικού χαρακτήρα της ποινής εν γένει.

Η αντίφαση αίρεται ως έναν βαθμό, αν λάβουμε υπόψη μας και το ακόλουθο χωρίο της 7^{ης} ενότητας: «... πρέπει να εκδιώκουμε από την πόλη ή να σκοτώνουμε ως ανιάτο όποιον δεν υπακούει σε αυτό το πράγμα ακόμα και μετά τη διδασκαλία, ακόμα και μετά την τιμωρία». Η θανατική ποινή αποτελεί, λοιπόν, έσχατο μέσο τιμωρίας που επιβάλλεται όταν οι άλλες μορφές τιμωρίας (νουθεσίες, θυμοί, μικρές τιμωρίες, εξορία και στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων) δεν έχουν επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, δηλαδή τον σωφρονισμό του δράστη. Μάλιστα, επιβάλλεται όχι για να εκδικηθεί η πολιτεία αυτόν που διέπραξε ένα αδίκημα, αλλά για να διαφυλάξει την αρμονική συμβίωση και ισορροπία μέσα στην πόλη, απομακρύνοντας οποιοδήποτε ταραχοποιό στοιχείο.

Ωστόσο, προβάλλει και πάλι το όριο του πολιτισμικού επιπέδου που έχει κατακτήσει και βιώνει στις καθημερινές συνθήκες πραγμάτωσής του μια κοινωνία. Αν το θεσμικό πλαίσιο δεν διαμορφώθηκε από συνειδήσεις που έχουν αναγάγει την ανθρώπινη ζωή σε υπέρτατη αξία, τότε θα παρατηρούνται ρωγμές σε οριακές στιγμές, κατά τη διεκυστίνδα των οποίων η ζυγαριά θα γέρνει όχι στον άνθρωπο, αλλά στην ανάγκη διατήρησης του συστήματος. Στον βαθμό που η κοινωνία συμπεριφέρεται κατά τον ίδιο τρόπο με τον παρεκτραπέντα, συνιστά αποδεικτικό σημάδι της ιδεολογικής, ηθικής και συνειδησιακής ανεπάρκειάς της. Αν η θεσπισμένη πολιτεία χρησιμοποιεί λαιμητόμους, κώνεια ή ηλεκτρικές καρέκλες για να αφαιρέσει ένα μοναδικό γεγονός με βίαιο τρόπο, σε τι διαφέρει το αποτέλεσμα της πράξης της από εκείνο του αδικοπραγήσαντα;

Μια ορθολογικά διαμορφωμένη κοινωνία δεν μεταμορφώνεται σε Μήδεια. Αφοσιώνεται στη διαπαιδαγώγηση και στη συνειδησιακή διαμόρφωση των πολιτών κατευθύνοντάς τους πάντα προς τη βίωση της ανάγκης για την έκφραση της ηθικοπνευματικής ιδιοσυστασίας τους.

6. Πώς ο Πρωταγόρας μέσα από την ανάλυση της θέσης του για την επιβολή τιμωριών φτάνει να αποδείξει ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται; Αξιολογήστε την πειστικότητα του επιχειρημάτων του.

Απάντηση

Το επιχείρημα του Πρωταγόρα, για να αποδείξει ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται, έχει ως εξής: εφόσον κάποιος κάνει χρήση της έλλογης τιμωρίας με στόχο να αποτρέψει την επανάληψη ενός αδικήματος στο μέλλον, αυτό σημαίνει πως πιστεύει ότι η αρετή μπορεί να διδαχθεί· θεωρεί δηλαδή ότι **με την επίδραση της ποινής, ενός εξωτερικού παράγοντα, ο άνθρωπος που αδίκησε μπορεί να αποβάλει την αδικία, να συνετιστεί, να βελτιωθεί και να στραφεί στην αρετή κάνοντάς τη σταδιακά κτήμα του**. Αν υπήρχε η αντίληψη ότι η αρετή είναι έμφυτο χαρακτηριστικό, θα ήταν μάταιο να επιβάλλονται ποινές, αφού όλοι θα γεννιόμαστε με ή χωρίς την αρετή, χωρίς όμως αυτό να μπορεί να μεταβληθεί. Το επιχείρημα του Πρωταγόρα μπορεί να θεωρηθεί μη πειστικό για τους εξής λόγους:

α) Η άποψη ότι οι άνθρωποι επιβάλλουν τιμωρίες σε όσους διαπράττουν αδικήματα, επειδή αδιαφόρησαν να αποκτήσουν την αρετή, και, επομένως, ότι η αρετή είναι διδακτή είναι μια άποψη που δεν μπορεί να υιοθετηθεί ανεπιφύλακτα, γιατί πρέπει πρώτα να αποδειχθεί. Ο Πρωταγόρας **χρησιμοποιεί δηλαδή την αποδεικτέα θέση (ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται) και ως αποδεικτικό στοιχείο**. Για άλλη μια φορά, λοιπόν, έχουμε το **σόφισμα της λήψεως του ζητουμένου**.

β) Η πρωτοποριακή και γενικά αποδεκτή θέση του Πρωταγόρα για την παιδευτική σημασία της τιμωρίας θεωρείται δεδομένη αλλά ανήκει μάλλον στη σφαίρα της θεωρίας και της δεοντολογίας (= τι πρέπει να συμβαίνει) και δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ιδιαίτερα εκείνης της εποχής. Ο Πρωταγόρας, λοιπόν, επιχειρεί να αποδείξει τον παιδευτικό ρόλο της ποινής και συνεπώς το διδακτό της αρετής, αναφερόμενος στο τι θα έπρεπε να κάνουν οι Αθηναίοι, όταν δικάζουν, και όχι τι πραγματικά κάνουν, όταν δικάζουν. Άλλωστε ο σοφιστής δεν κάνει λόγο καθαρά για τον τρόπο με τον οποίο οι Αθηναίοι δίκασαν. Το επιχείρημα του Πρωταγόρα, επομένως, είναι έμμεσα δεοντολογικό και μπορεί να αποδοθεί περίπου ως εξής « η αρετή είναι διδακτή, εφόσον οι ποινές (πρέπει να) έχουν παιδευτικό/σωφρονιστικό χαρακτήρα». Και είναι λογικό ότι με τη σωφρονιστική σκοπιμότητα της ποινής και με το τι θα έπρεπε να κάνουν οι Αθηναίοι, όταν δικάζουν, δεν θα μπορούσε να διαφωνήσει ο Σωκράτης.

7. Ποια συναισθήματα νομίζετε ότι διακατέχουν τον Πρωταγόρα στο τέλος της 6^{ης} ενότητας, αν κρίνετε από τη φράση του «... αποδέδεικταί σοι, ὦ Σώκρατες, ἰκανῶς, ὥς γέ μοι φαίνεται»;

Απάντηση

Ο Πρωταγόρας ολοκληρώνει το επιχείρημά του γεμάτος αυτοπεποίθηση και αυταρέσκεια (ικανῶς), πιστεύοντας ότι αντιμετώπισε με πειστικότητα τον αντίπαλό του, Σωκράτη, και ανέτρεψε το επιχείρημά του για το μη διδακτό της πολιτικής αρετής. Έτσι, ικανοποιεί τη ματαιοδοξία του και ενισχύει το κύρος του ως κορυφαίου διανοητή της εποχής του.

Συγχρόνως, στο τέλος, μετριάζει ευγενικά τη στάση του με τη φράση «ὥς γέ μοι φαίνεται».

Ενότητα 7

1. Συγκρίνετε τη στάση του Σωκράτη, όταν στη φυλακή αρνήθηκε να πειστεί στις προτάσεις των φίλων του για απόδραση, με τις απόψεις του Πρωταγόρα περί τιμωρίας. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 91)

Απάντηση

Συγκρίνοντας τη στάση του Σωκράτη στη φυλακή και τις απόψεις του Πρωταγόρα περί τιμωρίας μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής:

α. Ο Σωκράτης δεν δέχεται την πρόταση των φίλων του να αποδράσει από τη φυλακή, προκειμένου να αποφύγει την εκτέλεση της θανατικής ποινής. Η στάση του αυτή αποδεικνύει την πεποίθησή του ότι ο πολίτης πρέπει να υπακούει στους νόμους της πολιτείας και να δέχεται τις

επιταγές τους, ανεξάρτητα απ' το αν η τιμωρία που επιβάλλει είναι ή θεωρείται δίκαιη ή άδικη. Δεν πρέπει λοιπόν από φόβο για την τιμωρία, αλλά από συνειδητό σεβασμό στους νόμους, "διά δέος", να υπακούει σ' αυτούς. Έτσι, διαφυλάσσεται η αρμονία και η ισορροπία μέσα στην πόλη.

β. Ο Πρωταγόρας, από την άλλη, θεωρεί την τιμωρία μέσο για τη βελτίωση του πολίτη και τη συμμετοχή του στην αρετή.

Άρα, η άποψη του Σωκράτη σχετίζεται με την αναγκαιότητα αποδοχής της ποινής και το κύρος των νόμων, ενώ οι απόψεις του Πρωταγόρα αφορούν τη σκοπιμότητα της τιμωρίας και τον τρόπο κατάκτησης της πολιτικής αρετής.

2. Συγκρίνετε την άποψη του Σωκράτη για την αδυναμία των πολιτών να διδάξουν την πολιτική αρετή στα παιδιά τους με τη διαφορετική θέση του Πρωταγόρα. (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 91)

Απάντηση

α. Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι οι άριστοι πολιτικοί άνδρες δεν μπορούν να μεταδώσουν την πολιτική αρετή στα παιδιά τους και αυτό το αποδεικνύει χρησιμοποιώντας την περίπτωση των γιων του Περικλή. Βέβαια, πρέπει να επισημανθεί ότι ο Σωκράτης με τον όρο «πολιτική αρετή» εννοεί πιθανότατα την **τέχνη «τοῦ λέγειν καὶ πράττειν τὰ τῆς πόλεως»**, την τέχνη δηλαδή του ικανού πολιτικού ηγέτη. Αυτή η ικανότητα, λοιπόν, θεωρεί ότι αποτελεί έμφυτο χαρακτηριστικό και δεν διδάσκεται. Διαφορετικά, θα έπρεπε να υποθέσουμε ότι οι γιοι του Περικλή, και των πολιτικών γενικότερα, δεν έχουν αρετή και δρουν μέσα στην παρανομία.

β. Ο Πρωταγόρας, από την άλλη, ισχυρίζεται ότι οι άριστοι πολιτικοί άνδρες μπορούν να διδάξουν την πολιτική αρετή στα παιδιά τους κι αυτό το αποδεικνύει μ' έναν συλλογισμό **«ἐκ τοῦ ἐλάσσονος πρὸς τὸ μείζον»**. Ο συλλογισμός του έχει ως εξής: είναι αδύνατον και παράλογο οι πολιτικοί άνδρες να διδάσκουν στα παιδιά τους άλλα πράγματα, που δεν είναι τόσο σημαντικά, και να μη τους διδάσκουν την πολιτική αρετή, η έλλειψη της οποίας επιφέρει βαρύτερες ποινές (εξορία, δήμευση περιουσιών) ή ακόμα και τον θάνατο.

3. Ποια μέσα θεωρείτε ότι έχουν στη διάθεσή τους η οικογένεια και η κοινωνία προκειμένου να διδάξουν στους νέους την πολιτική αρετή; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 91)

Απάντηση

Τα μέσα που χρησιμοποιεί η οικογένεια και η κοινωνία προκειμένου να διδάξει στους νέους την πολιτική αρετή είναι τα εξής:

α. **μέσα για τη διάπλαση της προσωπικότητας:** προτρεπτικές ή αποτρεπτικές νοουθεσίες, προβολή παραδειγμάτων προς μίμηση, η παιδεία, η γενική μόρφωση, η αγωγή, η διδασκαλία.

β. **σωφρονιστικές μέθοδοι:** στην περίπτωση της οικογένειας εφαρμόζονται οι απειλές και τα χτυπήματα, ενώ στην περίπτωση της κοινωνίας, η κοινή γνώμη επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει κάποιες συμπεριφορές. Η πολιτεία, πάλι, με τη σειρά της, επιβάλλει ποινές και κυρώσεις.

4. Οι αρχαίοι Έλληνες ταύτιζαν απολύτως την πολιτική και την ιδιωτική αρετή. Θεωρείτε πως πράγματι πρέπει να τις ταυτίζουμε ή μήπως πρόκειται για ξεχωριστές ιδιότητες; (ερώτηση από το σχολικό εγχειρίδιο στη σελίδα 91)

Απάντηση

Στην αρχαία Ελλάδα η πολιτική και η ιδιωτική αρετή ταυτίζονταν, γιατί ο πολίτης νοούνταν μόνο ως μέλος του συνόλου. Αυτός που στην ιδιωτική του ζωή φέρεται δίκαια και σωστά, είναι ικανός να λάβει τις ορθότερες αποφάσεις και στη δημόσια ζωή. Η λήψη αποφάσεων σε ιδιωτικό και δημόσιο βίο απαιτεί πολίτες με αρετή, υψηλό αίσθημα ευθύνης, σωφροσύνη και ήθος. Στις μέρες μας θα μπορούσαν να ταυτιστούν με το εξής σκεπτικό: η πολιτική αρετή ενός άνδρα σχετίζεται με τη στάση του στα δημόσια πράγματα, η οποία επιδρά στο σύνολο των ανθρώπων με τους οποίους συμβιώνει.

Η προσωπική του αρετή έχει να κάνει με τη συμπεριφορά του προς ένα ή κάποια από αυτά τα άτομα. Οι δύο αυτές έννοιες ταυτίζονται, λοιπόν, αφού ρυθμίζουν τη συμπεριφορά ενός ατόμου προς τα υπόλοιπα. Αλλά κι αν ακόμα μιλήσουμε για την αρετή ενός πολιτικού άνδρα, θα διαπιστώσουμε ότι κι εκεί υπάρχει ταύτιση, καθώς οι προσωπικές του αρετές ρυθμίζουν τη στάση του και τη δράση του ως πολιτικού άνδρα.

5. Με ποια μέθοδο δηλώνει ο Πρωταγόρας ότι θα ανασκευάσει τη δεύτερη αντίρρηση του Σωκράτη; Γιατί, κατά τη γνώμη σας, προτίμησε να αλλάξει μέθοδο; Ποια πλεονεκτήματα του προσφέρει η δεύτερη;

Απάντηση

Ο Πρωταγόρας δηλώνει ότι θα εγκαταλείψει τη μέθοδο του **μύθου**, που χρησιμοποίησε για να απαντήσει στο πρώτο επιχείρημα του Σωκράτη, και θα χρησιμοποίησει τον **λόγο**. Ο σοφιστής αντιλαμβάνεται τη δύσκολη θέση στην οποία έχει περιέλθει και αποφασίζει να αλλάξει μέθοδο, για να γίνει πιο πειστικός. Δεν θα χρησιμοποίησει, λοιπόν, άλλο συμβολισμούς, αλληγορίες και ποιητική γλώσσα, αλλά επιχειρήματα που θα βασίζονται στη λογική, σε τεκμηριωμένα στοιχεία και σε πραγματικά γεγονότα.

6. Ποια είναι η βασική υποχρέωση του πολίτη για να μπορούν να υπάρξουν οργανωμένες κοινωνίες και με ποιους τρόπους παρεμβαίνει η πολιτεία στην εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής;

Απάντηση

Ο Πρωταγόρας θεωρεί ότι βασική υποχρέωση του πολίτη, προκειμένου να υπάρξουν πόλεις, είναι να κατέχει την πολιτική αρετή. Έτσι, του δίνεται η ευκαιρία να αναφερθεί και πάλι στο περιεχόμενο της πολιτικής αρετής. Αυτή αποτελείται από τη δικαιοσύνη, τη σωφροσύνη και την ευσέβεια. Παρόλο, όμως, που η καθολικότητα της αρετής αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη συγκρότηση κοινωνιών, υπάρχουν κάποιοι που δεν την κατέχουν. Αυτοί, λοιπόν, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Πρωταγόρα, πρέπει να οδηγούνται στην αρετή με τη διδασκαλία και, αν δεν επέλθει βελτίωση, να τιμωρούνται, να εκδιώκονται από την πόλη ή ακόμα και να θανατώνονται. Μάλιστα, η εξορία και η δήμευση της περιουσίας θεωρούνταν βαρύτερες ποινές διότι οδηγούσαν στον συνεχή διασυρμό ολόκληρης της γενιάς. Εδώ παρατηρούμε ότι ο σοφιστής αναφέρει τις ποινές με μια **ανιούσα κλιμάκωση** και διαπιστώνουμε αυτό που επισημίναμε και στην 6^η ενότητα: η θανατική ποινή επιβάλλεται μόνο ως έσχατο μέσο τιμωρίας, όταν οι άλλες μορφές τιμωρίας δεν έχουν επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα και με σκοπό να διαφυλαχθεί η ισορροπία και η αρμονική συμβίωση μέσα στην πόλη.

7. Με ποιο επιχείρημα προσπαθεί ο Πρωταγόρας να αποδείξει ότι οι άριστοι πολιτικοί άνδρες μπορούν να διδάσκουν την πολιτική αρετή στα παιδιά τους; Να αξιολογήσετε την πειστικότητά του.

Απάντηση

Το επιχείρημα με το οποίο προσπαθεί ο Πρωταγόρας να αποδείξει ότι οι άριστοι πολιτικοί άνδρες μπορούν να διδάσκουν την πολιτική αρετή στα παιδιά τους είναι το εξής: είναι αδύνατον και παράλογο οι πολιτικοί άνδρες να διδάσκουν στα παιδιά τους άλλα πράγματα, που δεν είναι τόσο σημαντικά, και να μη τους διδάσκουν την πολιτική αρετή, η έλλειψη της οποίας επιφέρει βαρύτερες ποινές (εξορία, δήμευση περιουσιών) ή ακόμα και τον θάνατο. Ο συλλογισμός του είναι διατυπωμένος **«έκ τοῦ ἐλάσσονος πρὸς τὸ μείζον»**.

Αν επιχειρούσαμε να κρίνουμε το επιχείρημα του Πρωταγόρα, θα λέγαμε ότι δεν κρίνεται ιδιαίτερα πειστικό για τους εξής λόγους:

α. **αλλοιώνει τη θέση του Σωκράτη** αποδεικνύοντας τελικά μια άποψη που ο ίδιος πιστεύει και θεωρεί δεδομένη,

β. χρησιμοποιεί **ρητορική ερώτηση** και μια σειρά **εφτά διαδοχικών υποθέσεων**, από τις οποίες προκύπτει μια θέση που ο ίδιος θεωρεί δεδομένη χωρίς να προσκομίζει άλλα αποδεικτικά στοιχεία,

γ. χρησιμοποιεί (όπως και στην 5^η ενότητα) **δεοντολογική διατύπωση** («πρέπει να μετέχουν, πρέπει να ενεργεί, πρέπει να τον διδάσκουμε και να τον τιμωρούμε, πρέπει να εκδιώκουμε»), η οποία δεν έχει αποδεικτική ισχύ, καθώς αναφέρει τι πρέπει να συμβαίνει και όχι τι συμβαίνει στην πραγματικότητα,

δ. θεωρεί ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται, επειδή η πολιτεία επιβάλλει ποινές σε όποιον αδιαφόρησε να την αποκτήσει. Η θέση αυτή, όμως, δεν έχει αποδειχθεί (**σόφισμα λήψεως του ζητουμένου**).

8. Ποια εκφραστικά μέσα χρησιμοποιεί ο Πρωταγόρας για να καταλήξει στο πρώτο του συμπέρασμα; Τι φανερώνουν;

Απάντηση

Τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιεί ο Πρωταγόρας για να καταλήξει στο πρώτο του συμπέρασμα είναι τα εξής:

α. μια ρητορική ερώτηση («υπάρχει ένα πράγμα στο οποίο είναι αναγκαίο να μετέχουν όλοι οι πολίτες, προκειμένου να είναι δυνατή η ύπαρξη πόλεως, ή δεν υπάρχει;»),

β. εφτά διαδοχικές υποθετικές προτάσεις («εάν ...»), που διατυπώνονται με ρητορικό τρόπο και εκλαμβάνονται ως δεδομένες θέσεις,

γ. επαναλήψεις,

δ. πλατειασμοί

Όλοι αυτοί οι εκφραστικοί τρόποι χρησιμοποιούνται πιθανόν για λόγους εντυπωσιασμού ή αποδεικνύουν την αμηχανία και τη δυσκολία του σοφιστή να πείσει τον αντίπαλό του.

9. Παρουσιάστε αναλυτικά τις τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης στην αρχαία Αθήνα (ηλικία, φορείς αγωγής, στόχους και μεθόδους).

Απάντηση

Η 1^η βαθμίδα εκπαίδευσης («Στην πραγματικότητα ... σαν δέντρο που λυγίζει και γέρνει.») αφορά τη νηπιακή ηλικία (ως 6 ή 7 ετών), μέχρι δηλαδή να πάνε τα παιδιά στο σχολείο. Την εκπαίδευσή τους αναλαμβάνουν οι γονείς, η παραμάνα και ο παιδαγωγός. Η παραμάνα ήταν δούλη ή φτωχή ελεύθερη, έμμισθη, που φρόντιζε μαζί με τη μητέρα τα παιδιά στη βρεφική και νηπιακή ηλικία. Η γυναίκα που θήλαζε το βρέφος ονομαζόταν «**τίθη**», και εκείνη που είχε τη γενική φροντίδα του παιδιού, «**τιθήνη**» ή «**τροφός**». Ο παιδαγωγός ήταν δούλος που συνόδευε το παιδί στους περιπάτους και αργότερα στο σχολείο, το συμβούλευε και επέβλεπε τη μελέτη των μαθημάτων του και τη συμπεριφορά του. Όσον αφορά τον στόχο σ' αυτό το στάδιο εκπαίδευσης ήταν η μετάδοση ηθικών αξιών και οι μέθοδοι για την επίτευξή του οι νουθεσίες, η διδασκαλία, οι απειλές και τα χτυπήματα.

Η 2^η και 3^η **βαθμίδα εκπαίδευσης** («Κι ύστερα ... να γίνει παρόμοιος.») αφορούσε την παιδική και εφηβική ηλικία, δηλαδή από 6 ή 7 έως 18 ετών. Την εκπαίδευσή τους αναλάμβαναν οι δάσκαλοι και συγκεκριμένα, ο γραμματιστής, ο κιθαριστής και ο παιδοτρίβης. Ο γραμματιστής δίδασκε ανάγνωση, αριθμητική και γραφή. Συνήθιζε τα παιδιά να απομνημονεύουν και να απαγγέλλουν ποιήματα μεγάλων ποιητών, από τα οποία οι μαθητές αντλούσαν συμβουλές, διδάγματα και πρότυπα που ήθελαν να μιμηθούν. Ο κιθαριστής δίδασκε τραγούδι αλλά και την τέχνη του αυλού, της κιθάρας και της λύρας. Η μουσική είχε σπουδαία θέση στην εκπαίδευση των νέων. Πίστευαν ότι συνέβαλλε στην ημέρωση της ψυχής και στη διαμόρφωση εύρυθμου χαρακτήρα μεταδίδοντας την αίσθηση του μέτρου και της ισορροπίας. Ο παιδοτρίβης αναλάμβανε την εκγύμναση των νέων στην «**παλαίστρα**», ένα τετράγωνο γήπεδο περιτριγυρισμένο από τοίχους. Οι Αθηναίοι στόχευαν στη σύζευξη υγιούς ψυχής και υγιούς σώματος («**νοῦς ὑγιής ἐν σώματι ὑγιεί**»). Σ' αυτό το στάδιο εκπαίδευσης στόχος ήταν πρωτίστως η «**εὐκοσμία**» των παιδιών, δηλαδή τρόποι καλής συμπεριφοράς, και δευτερευόντως, η ανάγνωση και η αποστήθιση ποιημάτων μεγάλων ποιητών, η γραφή και η μουσική. Οι μέθοδοι που

ακολουθούσαν ήταν η διδασκαλία και η μίμηση προτύπων αρχαίων ηρώων, προκειμένου να τα ενστερνιστούν.

Σ' αυτό το σημείο παρεμβάλλεται και μια άλλη βαθμίδα εκπαίδευσης που δεν περιλαμβάνεται στο απόσπασμα που παρατίθεται στο σχολικό εγχειρίδιο: πρόκειται για την **ανώτατη εκπαίδευση**, δηλαδή τη μαθητεία κοντά σε φιλοσόφους, σοφιστές και ρητοροδιδασκάλους.

Η 4^η βαθμίδα εκπαίδευσης («Και όταν πια φύγουν... στην ευθεία.») αφορούσε την ενήλικη ζωή. Φορέας αγωγής ήταν η πολιτεία, που στόχευε να μάθει τους πολίτες και τους άρχοντες να υπακούουν στους νόμους. Στους παραβάτες των νόμων επιβάλλονταν κυρώσεις, που ονομάζονταν «εύθυνα».

10. Ποια ήταν τα βασικά γνωρίσματα του εκπαιδευτικού συστήματος της αρχαίας Αθήνας;

Απάντηση

α. η αγωγή των Αθηναίων πολιτών ήταν μια διαδικασία που διαρκούσε όλη τους τη ζωή. Επρόκειτο δηλαδή για μια **διά βίου μάθηση**.

β. η εκπαίδευση είχε **ιδιωτικό χαρακτήρα** και, επομένως, απευθυνόταν κυρίως στις εύπορες οικογένειες. Η διδασκαλία γινόταν στο σπίτι του μαθητή ή του δασκάλου, ενώ το περιεχόμενο της εκπαίδευσης δεν ήταν σαφώς καθορισμένο από την πολιτεία αλλά εξαρτιόταν από το κριτήριο του δασκάλου ή της οικογένειας.

γ. το περιεχόμενο της εκπαίδευσης ήταν κυρίως **ηθοπλαστικό**, αφού αποσκοπούσε στο να διαμορφωθούν ηθικά ενάρετοι άνθρωποι. Αυτό υποδηλώνεται σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, στην πρώτη βαθμίδα οι φορείς αγωγής επιδίδονταν στη μετάδοση βασικών αρχών ηθικής συμπεριφοράς. Στη δεύτερη βαθμίδα, ο δάσκαλος φρόντιζε περισσότερο για την «εύκοσμία», την ευπρεπή δηλαδή συμπεριφορά των παιδιών, και λιγότερο για τη μετάδοση γνώσεων. Η τρίτη απέβλεπε κυρίως στο αρμονικό δέσιμο της ψυχής και του σώματος. Τέλος, στην τελική βαθμίδα, η υπακοή στους νόμους είχε ως στόχο να ρυθμίσει τη συμπεριφορά των πολιτών, ώστε να αναπτυχθούν μεταξύ τους σχέσεις συνεργασίας, αλληλεγγύης και αλληλοσεβασμού. Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα το γεγονός ότι οι νόμοι αναγράφονταν σε ξύλινες πινακίδες και τοποθετούνταν σε δημόσιο χώρο, για να μπορούν να τους διαβάσουν όλοι οι πολίτες.

11. Ποιο είναι το επιχείρημα που χρησιμοποιεί ο Πρωταγόρας για να αποδείξει ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται; Αξιολογήστε το.

Απάντηση

Αφού ο Πρωταγόρας μίλησε διεξοδικά για το εκπαιδευτικό σύστημα της Αθήνας και τις βαθμίδες που περιλαμβάνει, καταλήγει στο λογικό επακόλουθο ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι **δεν είναι δυνατόν να μη διδάσκεται η πολιτική αρετή, εφόσον καταβάλλονται τόσες προσπάθειες από τους ανθρώπους και σε ιδιωτικό και σε δημόσιο επίπεδο για τη μετάδοσή της**. Αν οι άνθρωποι θεωρούσαν ότι η αρετή δεν διδάσκεται, θα ήταν μάταιο να το προσπαθούν μέσω της παιδείας.

Αν επιχειρούσαμε να αξιολογήσουμε το επιχείρημα του Πρωταγόρα, θα παρατηρούσαμε τα εξής:

α. Κάποιοι μελετητές θεωρούν **πειστικό** το συμπέρασμα του Πρωταγόρα, καθώς στηρίζεται σε **πραγματικά γεγονότα**.

β. Άλλοι, πάλι, μελετητές το θεωρούν **μη πειστικό** για τους εξής λόγους:

- το συμπέρασμα διατυπώνεται και πάλι μέσω μιας **ρητορικής ερώτησης**, η απάντηση στην οποία θεωρείται δεδομένη χωρίς να προσκομίζονται άλλα αποδεικτικά στοιχεία,
- ο Πρωταγόρας θεωρεί ότι η πολιτική αρετή διδάσκεται, επειδή γίνονται προσπάθειες να διδαχθεί και σε ιδιωτικό και σε δημόσιο επίπεδο. Η θέση αυτή, όμως δεν έχει αποδειχθεί (**σόφισμα λήψεως του ζητουμένου**).